

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Sosyolojisi Programı

Yüksek Lisans Tezi

**İMPARATORLUKTAN ULUS DEVLETE GEÇİŞTE DİYARBAKIR'DA
SOSYAL DEĞİŞİM (XX. YÜZYILIN İLK YARISI)**

MEHMET ŞİRİN MEYGİL

Diyarbakır 2014

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Sosyolojisi Programı

Yüksek Lisans Tezi

**İMPARATORLUKTAN ULUS DEVLETE GEÇİŞTE DİYARBAKIR'DA
SOSYAL DEĞİŞİM (XX. YÜZYILIN İLK YARISI)**

MEHMET ŞİRİN MEYGİL

Danışman
Yrd. Doç. Celal ÇAYIR

Diyarbakır 2014

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum“İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Diyarbakır’da Sosyal Değişim (XX. Yüzyılın İlk Yarısı)”adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

12/09/2014

Mehmet Şirin MEYGİL

ÖNSÖZ

XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Diyarbakır'da Müslüman ve gayr-i müslimlerin bir arada yaşama tecrübelerinin güzel örnekleri mevcuttur. Bu kadim kentte birlikte yaşama kültürünün var olduğuna ve yaşandığına en güzel örneği, farklı din ve inançlara mensup kişilerin inşa ettikleri ve günümüzde de dimdik ayakta duran mabetlerdir. Diyarbakır etnik olarak Türk'ün, Kürt'ün, Ermeni'nin, Süryani'nin, Yahudi'nin kendine ait bir şeyler bulabildiği ve sahiplenebildiği bir şehirdir. Bu kadim kentte Müslümanlar, Ermeniler ve Yahudiler, değişik mezhepler, yüzyıllarca Diyarbakır'da huzur ve barış içinde beraber yaşamışlardır.

Bu huzur ve barış ortamı XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarında bozulmuş, bu barış ve huzur ortamı yerini huzursuzluk ve güvensizlik ortamı oluşmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebi de Avrupa'da başlayan ve dünyanın dört bir tarafına hızla yayılan milliyetçilik akımının, içinde birçok etnik milliyet ve değişik inançları barındıran Osmanlı imparatorluğunu da etkilemesidir. Bunun etkileri Diyarbakır'a da çok belirgin bir şekilde yansımıştır. Henüz bunların etkileri geçmeden Cumhuriyetin ilanı ile beraber devletin laik bir sisteme geçmek için yaptığı siyasi ve sosyal değişiklikler Diyarbakır vilayetinde tepkiyle karşılanmış ve bunun sonucunda bütün ülkeyi etkileyen ve radikal kararlar alınmasına yol açan sosyal hareketlilikler yaşanmıştır. Bu çalışmamın amacı imparatorluktan ulus devlete geçişte Diyarbakır'da meydana gelen bu sosyal hareketliliklerin sosyolojik yansımalarını ortaya koymaktır.

Tez konusunu seçmemde yönlendirmeleriyle yardımcı olan ve çalışmam boyunca her türlü desteği göstererek çalışmamın son haline gelmesinde ciddi emek ve katkıları olan saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Alaattin DİKMEN Bey'e müteşekkirim. Ayrıca karşılaştığım her türlü zorluk karşısında yardımlarını esirgemeyen, Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN Bey'e ve Yrd. Doç. Dr. Celal ÇAYIR Bey'e, tezi okuyup olumlu katkılarda bulunan Yrd. Doç. Dr. Hacı ÖNEN Bey'e ayrı ayrı teşekkür ederim

Mehmet Şirin MEYGİL

ÖZET

Bu çalışmada “İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Diyarbakır’da Sosyal Değişim (XX. Yüzyılın ilk yarısı)” ele alınmıştır. Birçok medeniyete beşiklik eden Diyarbakır, yüzyıllar boyunca dini hoşgörüyü ev sahipliği yapmış ve bu nedendir ki vilayet etnik ve dinsel yapının yaşandığı yer olmuştur. Bundan dolayı Diyarbakır’da farklı kültür ve medeniyetlerin izlerini görmek mümkündür.

XIX. yy. ikinci yarısı ile XX. yy. ilk çeyreği, dünyada sosyal değişimlerin çok hızlı bir şekilde yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. 1850 ile 1921 yılları Osmanlı Devletinin de en hareketli yılları olup Osmanlı Devletinin Meşrutiyet yönetimine geçtiği ve sonra da ulus devlet esaslı yeni devletin kurulduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde Diyarbakır’da ciddi siyasal ve toplumsal hareketlilikler görülmüştür. Önce II. Meşrutiyetin ilanı, daha sonra I. Dünya Savaşının başlaması, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmalar ve bunun sonucunda yaşanan Ermeni tehciri ve son olarak Cumhuriyetin ilanı ve Halifeliğin kaldırılmasıyla Diyarbakır vilayeti genelinde birçok sosyal hareketlilik yaşanmıştır. Sonuçta ülkede meydana gelen hareketlilik ve değişimler Diyarbakır’ da da toplumsal yansımaları olmuştur.

Anahtar Sözcükler

Sosyal değişim, Şehirleşme, Sosyal Yapı, Diyarbakır Vilayeti, Milliyetçilik.

ABSTRACT

In this study, the social changes during transition from empire to nation state in Diyarbakir (XX. the first half of the century) are discussed. Diyarbakır, the cradle of many civilizations, has never moved away from the religious courtesy and protected its ethnical and religious fabric. That's why the relics of different cultures and communities can be seen here.

In XIX and XX centuries, the rate of social change was so fast. During that period the Ottoman Empire had its most active time and they embraced the semi-democratic rule. And then it leaned towards establishing a state based on republic. In the meantime, there were some political and religious movements in Diyarbakir. Several events took place in Diyarbakır due to the declaration of first semi-democracy, the outbreak of WWI, the conflicts occurring between Muslims and Armenian people and the ensuing Armenian deportation and the declaration of republic and the abolition of caliphate. As a result the changes happening around had some bearing on the Diyarbakır province as well.

Keywords

Social Change, Urbanization, Social Structure, Diyarbakir Province, Nationalism

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
TABLO LİSTESİ.....	VII
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DEĞİŞME VE ŞEHİRLEŞME

1.1. DEĞİŞME VE SOSYAL DEĞİŞME KAVRAMLARI.....	5
1.2. SOSYAL DEĞİŞME VE TOPLUM.....	6
1.3. SOSYAL DEĞİŞİMİN ANTOLOJİSİ.....	8
1.4. SOSYAL DEĞİŞME TİPLERİ.....	8
1.5. SOSYAL DEĞİŞMENİN BOYUTLARI.....	10
1.6. SOSYAL DEĞİŞMENİN NEDENLERİ.....	11
1.7. SOSYAL DEĞİŞMEYİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER.....	12
1.8. SOSYAL DEĞİŞME KURAMLARI.....	15
1.9. GÜNÜMÜZDE SOSYAL DEĞİŞME.....	18
1.10. ŞEHİR SOSYOLOJİSİ.....	18
1.10.1. Şehir ve Değişim.....	18
1.10.2. Şehir ve Şehirleşme.....	19
1.10.3. Şehirlerin Tarihsel Gelişimi.....	20

1.10.4. Sosyolojik Bağlamda Kent.....	22
1.10.5. Şehirleşme ve Din.....	23
1.10.6. XX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Şehirleşme.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR'IN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ VE XX. YÜZYILA DOĞRU DİYARBAKIR'DA SOSYAL HAYAT

2.1. ŞEHRİN ADI	29
2.1.1. Coğrafya.....	30
2.1.2. Tarihçe	32
2.1.3. Nüfusu.....	35
2.2. ETNİK VE DİNİ GRUPLAR	37
2.3. XX. YÜZYILA DOĞRU DİYARBAKIR'DA SOSYAL HAYAT	44
2.3.1. XIX. Yüzyılda Diyarbakır'da Yaşayan Müslim Ve Gayri Müslim Gruplarda Sosyal Hayat	44
2.3.2. XIX. Yüzyılda Diyarbakır'da Şehir ve Kırsalda Sosyal Tabakalar	48
2.3.4. Diyarbakır Vilayetinin İdari Yapısı	50
2.3.5. Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Kültürel ve İktisadi Hayat	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN İLK YARISINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ŞEHRİN SOSYAL YAPISINI ETKİLEYEN OLAYLAR VE VİLAYETTE SOSYO- KÜLTÜREL HAYAT

3.1. BİRİNCİ ERMENİ OLAYLARI.....	58
3. 2. İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLANINDA DİYARBAKIR.....	62
3. 3. BU DÖNEMDE DİYARBAKIR'DA BASILAN GAZETELER.....	63
3.4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA DİYARBAKIR	64
3.5. 1914 YILI BÜYÜK YANGINI.....	67

3.6. İKİNCİ ERMENİ OLAYLARI.....	67
3.6.1. Birinci Dünya Savaşında Ermenilerin Beklentileri	67
3.6.2. Mehmet Reşit Bey'in Diyarbakır'a Atanması ve Vilayetin İçinde Aldığı Tedbirler	72
3.7. İTİLAFLI DEVLETLERİNİN ANADOLU'YU İŞGAL DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	76
3.8. CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİYARBAKIR.....	78
3.8.1. Şeyh Said Meselesi.....	78
3.8.1.1. Hareketin Başlaması ve Yayılması	80
3.8.1.2. Şeyh Saîd Hareketinin Etkileri	81
3.8.2. Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da Sosyal Yapı.....	82
3.8.2.1. Demografik Yapı	84
3.8.2.2. Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılımı.....	84
3.8.2.3. Diyarbakırda Eğitim.....	85
3.8.2.4. Dini İnanç Durumu	97
3.8.2.5. Konuşulan Dillere Göre Dağılım.....	98
3.8.2.6. İstihdam Durumu	99
3.8.3. Birinci Genel Müfettişlik Teşkilatının Kurulması.....	100
3.8.4. Diyarbakır Surlarını Yıkıtırma Girişimi	101
3.8.5. Diyarbakır'da Yerel Basın	101
3.8.5.1. Cumhuriyetten Önce Diyarbakır'da Yerel Gazeteler.....	103
3.8.5.2. Cumhuriyetten Sonra Diyarbakır'da Yerel Basın.....	104
3.8.6. Çok Partili Hayata Geçişte Diyarbakır	105
SONUÇ	107
KAYNAKÇA	106

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: 1906 ve 1914 Yıllarındaki Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayet Nüfusunun Cemaatlere Göre Dağılım.....	35
Tablo 2: 19.yüzyılda Diyarbakır Nüfusu Ve Dini Gruplara Göre Dağılımı.....	37
Tablo 3: 1869-1870 Tarihleri Arasında Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimi..	51
Tablo 4: Diyarbakır ve Kazalarında Nüfusun Genel Yapısı /1927.....	83
Tablo 5: Diyarbakır İlinde Nüfusun Yaş Durumuna Göre Dağılımı /1927.....	84
Tablo 6: 1905 Yılında Diyarbakır Vilayetindeki Çeşitli Okullar ve Kamu Yapıları.....	88
Tablo 7: Diyarbakır İlinin Okuma Yazma Bilen-Bilmeyenlere Göre Dağılımı/1927.....	89
Tablo 8: Diyarbakır İlinde Yaşayan Nüfusun Dinlere Göre dağılımı /1927...	97
Tablo 9: Diyarbakır İlinin Anadil Dağılımı/1927.....	97
Tablo 10: Diyarbakır Kazalarında Anadil Dağılımı/1927.....	98
Tablo 11: Diyarbakır İlinin Genel İstihdam Durumu /1927.....	99

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
böl.	: Bölüm
bs.	: Baskı, basım
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DÜ.	: Dicle Üniversitesi
Ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
A.Ü.A.F	: Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi
İİBF	: İdari, İktisadi Bilimler Fakültesi
İ.A	: İslam Ansiklopedisi
Nu.	: Numara
MEB. Yy.	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
M.Ö	: Milattan önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
yy.	: Yüzyıl
Yy.	: Yayın

GİRİŞ

Diyarbakır günümüzde olduğu gibi, geçmişte de Güneydoğu Anadolu'nun çok önemli bir siyasi, iktisadi ve kültürel merkezi idi. Şehir, Osmanlı hâkimiyetinden önce stratejik konum ve iktisadi alanda sahip olduğu avantajlar sebebiyle birçok devletin ele geçirmeye çalıştığı bir yer olmuştur. Diyarbakır'ın bu önemi, Osmanlı hâkimiyeti sürecince de devam etmiş ve özellikle İran, Irak sınırlarına yakınlığı sebebiyle buraya ayrı bir değer verilmiştir. Osmanlı devletinin sınırlarının genişlemesine paralel olarak yeni eyaletlerin oluşturulması da Diyarbakır'ın stratejik önemini azaltmamıştır. Şehir Osmanlı hâkimiyetine girdiğinden itibaren kazandığı eyalet merkezi yani 'Paşa Sancağı' olma özeliğini muhafaza etmiş ve Osmanlı devletinin en önde gelen şehirlerinden birisi olmuştur. Osmanlı devletinin dağılmasına kadar Diyarbakır önemli bir Osmanlı vilayeti olarak kalmaya devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra da Diyarbakır önemli bir şehir olarak görülmüştür. Diyarbakır'da genel müfettişliğin kurulmasını buna örnek verebiliriz.

Sosyo-kültürel açıdan farklılıkları barındıran bir kent olması açısından ve sosyal değişimin yoğun olarak bu dönemde görüldüğünden bu dönemi ele almaya çalıştık. 1900 ile 1925 yılları arasında Osmanlı devletinde olduğu gibi devletin önemli bir vilayeti olan Diyarbakır'da da siyasal ve toplumsal hareketlilikler görülmüştür. Bu sosyal hareketliliğin topluma bir yansıması olan Ermeni tehcirinin neden ve sonuçları günümüzde hala ulusal ve uluslara arası arenada tartışıyor olması araştırmanın önemini göstermektedir.

Bu anlayıştan hareketle XX. Yüzyılın ilk yarısını, Diyarbakır şehrinin idari ve sosyal yapısını ortaya koymaya çalışılmıştır. Bu çalışmada imparatorluktan ulus devlete geçişte Diyarbakır'da sosyal değişim (XX. Yüzyılın ilk yarısı) ele alınmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde değişme ve sosyal değişme hakkında genel bilgiler verilmiştir. Konuyla ilişkili kent sosyolojisi ve şehirleşme ile din-şehirleşme konusu ele alınmıştır. Ayrıca Diyarbakır iline ait genel bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde XX. Yüzyıla girerken Diyarbakır iline ait sosyal yapı ve sosyal hayat hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Cumhuriyete giderken şehrin sosyal yapısını etkileyen önemli olaylar ile Cumhuriyet sonrası Diyarbakır'daki sosyal değişmeler ele alınmıştır

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırma metodolojisi, araştırılan konu ile ilgili belli bir çerçeve vermesi ve araştırmanın sübjektif olmaktan kurtulup objektif olması açısından önem arz etmektedir. Bu yüzden bilimsel araştırmalar, incelenecek konunun belli bir amaçla ve sistemli süreçler yoluyla gerçekleştirilmesidir.¹

Bu araştırmanın metodolojisi, Diyarbakır'ın sosyo-kültürel hayatı ile ilgili dönemin yazılı mecmua, gazete, dergi vb. dokümanların incelenmesi; konu ile ilgili yazılmış makale, kitap ve diğer dokümanların incelenmesine dayanmaktadır.

Doküman incelenmesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Nitel araştırmada doküman incelenmesi tek başına bir veri toplama yöntemi olabileceği gibi diğer veri toplama yöntemleri ile birlikte de kullanılabilir. Geleneksel olarak doküman incelenmesi, tarihçilerin antropologların ve dil bilimcilerinin kullandığı bir yöntem olarak bilinir. Sosyologlar ve psikologlar da doküman incelenmesini kullanarak önemli kuramların geliştirilmesine imza atmışlardır. Örneğin, Weber "din sosyolojisi" ve "kapitalizmin temelleri" konusundaki tezlerini geliştirirken, din ile ilgili dokümanları ve mezheplere ait ilan ve

---

¹ Ali Balcı, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler, 8.Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2010, s.1

küçük notları kullanmıştır. Aynı şekilde Marx ve Engels de İngiliz işçi sınıfını incelerken İngiltere’de fabrika denetim raporlarından önemli bilgiler elde etmişlerdir.²

Araştırmanın Seçimi

Diyarbakır içinde bulunduğu coğrafyanın klasik bir özelliği olarak yüzyıllarca farklı din ve etnik kökenden toplulukların uyum içinde yaşadıkları bir kent olmuştur. İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi ilahi dinlerin mensuplarıyla, Yezidilik, Şemsilik gibi kültür farklılıklarının yakın tarihimize kadar uzantılarının kendilerine ait bir şeyler bulabildiği bir kenttir. Böyle tarihi ve kültürel açıında önemli kentlerden biri olan Diyarbakır, farklı yönleriyle birçok araştırmalara konu olan bir şehirdir. Şehir tarihi için sosyal hareketliliğin en çok yaşandığı zaman diliminden biri de XX. yüzyılın ilk çeyreğidir. Sosyo-kültürel açıdan farklılıkları barındıran bir kent olması açısından ve sosyal değişimin yoğun olarak bu dönemde görüldüğünden bu dönemi ele almaya çalıştık.

Araştırmanın Sınırlıkları

Araştırmamız genel özellikleriyle Diyarbakır’daki sosyal hayatı ele almaktadır. Zaman olarak da XX. Yüzyılın ilk yarısı ile sınırlandırılmıştır, yani araştırmanın sonuçları, araştırmanın yapıldığı zaman ve mekân ile sınırlıdır.

Araştırmanın Varsayımları

Bilimsel araştırmaların temel hareket noktası varsayımlar üzerine kuruludur. Varsayım; daha önce denenmeyen veya araştırılmayan bir yargı veyahut araştırmanın sonucu kapsamında bize gerçeğe ulaşmada yol gösterecek, doğruluğu genel gözlem ve daha önce yapılmış araştırmaların sonucuna dayanan araştırma öncesi zihinsel önermeler bütünü olarak tanımlanabilir.

Varsayımlar, araştırma öncesi oluşturulan ve doğru olarak kabul edilen düşüncelerdir. Bunlar kanıtlanmasına gerek duyulmayan yargılar niteliğindedir. Araştırmanın sonuçlarının geçerliliği, bu yargıların doğruluğuna bağlı bulunmaktadır. Bu çerçevede araştırmamıza temel oluşturacak varsayımları şöyle sıralayabiliriz: Diyarbakır vilayetinin hem Osmanlı son döneminde, hem de Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyal, kültürel ve iktisadi açısından önemli bir merkez olduğu varsayılmıştır. Bu

---

² Ali Yıldırım&Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 8.baskı, Seçkin, Ankara 2011, s.187-188

kentin, etnik ve dini inanç yapılarının birlikte yaşama kültürüne ev sahibi yaptığına dair bulgulara ulaşılacağı varsayılmıştır.

Bu incelemede Diyarbakır'ı bir yönetim biriminin merkezi ve aynı zamanda bir kent olarak ele alıp, her yönüyle aydınlatmayı öngören bir çalışma hedeflenmiştir. Dolayısıyla şehir incelemelerinde esas olan şehri tanıtabacak idari ve sosyo-ekonomik konular ölçü olarak alınmıştır. Genel olarak 1900-1950 yıllarını ihtiva eden 50 yıllık bir zaman diliminde Diyarbakır vilayetinin idari ve sosyal durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma daha çok literatür bilgisine dayanmaktadır. Bundan dolayı kaynak eserler olarak birincil kaynaklardan yararlanmaya çalışılmıştır.

Yöre hakkında daha önce yayımlanmış çalışmaları gözden geçirip, yörenin gerek sosyal ve gerekse kültürel coğrafyası hakkında yazılı kaynaklardan bilgileri toparlayarak araştırma boyunca istifade edilmiştir. 1900-1950 yıllarına ait gazete, dergi, arşiv belgesi, günlük vb. dokümanların incelenmesi, o dönemdeki olayları anlatan tarihi kaynakların incelenmesi ve o dönemi anlatan akademik çalışmalara dayan makale, kitap gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunun yanında günümüzde önemli bir iletişim aracı haline gelen İnternet, araştırma konumuz içerisinde az da olsa yer tutacaktır. Fakat buradaki bilgilerin güvenilir ve geçerli olması için kabul gören siteler olmasına dikkat edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DEĞİŞME VE ŞEHİRLEŞME

1.1. DEĞİŞME VE SOSYAL DEĞİŞME KAVRAMLARI

Değişme, bir halden başka bir hale dönüşmek veya eskinin yerini yeniye terk etmesi olayıdır.³ Değişme meselesi, tarih boyunca sürekli bir tartışma olgusu olmuş ve hala da olmaya devam etmektedir. Bu konunun tartışıldığı çevrelerde değişimin varoluşunun imkânına ilişkin birbirine zıt iki görüş dikkat çekmektedir. Bir görüş değişimin zorunlu olduğunu iddia ederken diğer bir görüş de değişimin imkânsız olduğunu savunmaktadır.

Herakleitos “insanoğlunun doğumundan ölümüne, kişilik gelişimine, atomun parçalanmasına değin doğada her şey yoğun bir değişme temposu içindedir. Bireyler gibi içinde yaşadığımız toplumlar da değişir” demektedir.⁴

Sosyal değişme, en geniş anlamıyla toplumsal yapıda oluşan değişimleri yani bireyler ve gruplar arasındaki eğreti dengelerdeki değişebilirlikleri yansıtmaktadır şeklinde tanımlayabiliriz.⁵ Sosyal değişme, toplumun yapısında izlenebilen bir durumdur. Zaman kesitleri arasında yapılacak bir karşılaştırma, değişimin mahiyetine ışık tutmaktadır.⁶

Sosyologlar, topluma biri dinamik diğeri statik olmak üzere iki yaklaşım ile yönelirler. Statik yaklaşımın farazi bir yaklaşım olduğunu ve bu yöntemle toplumun yapısal özelliklerinin, tabakalaşma durumunun, sosyal teşkilatlanma ve gruplar ve

---

³ Metin İşçi, Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme, Der Yayınları, İstanbul 2000, s.55

⁴ Enver Özkalp, Sosyoloji, A.Ü.A.F Yayınları, Eskişehir 1997, s.215

⁵ Barlas Tolon, Toplum Bilimlerine Giriş, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s.277

⁶ Mustafa Erkal, Sosyoloji El Kitabı, K.Ü.İ.İ.B.F. Yayınları, Trabzon 1982, s.117

bunların cemiyet bütünü ile fonksiyonel ve kültürel bütünleşme vaziyeti ve şartlarının veya bütünleşmeye engel olan faktörlerin araştırılıp incelendiğini, dinamik yaklaşımın ise toplumda ortaya çıkan değişimlerin yanı sıra toplumun dinamizminin incelenmesini hedeflediğini belirtirler.⁷

Değişme bir süreç içinde ortaya çıkmaktadır. Sosyal değişimin ilerleyebilmesi için bir süreye ihtiyaç vardır. Değişmeyi doğuran bütün sosyal kuvvetlerin daimi olarak aynı yönde etkili olabilmeleri ve aynı neticeyi vermesi beklenemez.⁸ Yani değişimden söz edildiğinde mutlaka zamandan da söz ediliyordur. Değişimi zamanın dışında ya da zamanı değişimin dışında düşünmek mümkün değildir.

1.2. SOSYAL DEĞİŞME VE TOPLUM

İnsanların oluşturdukları yaşam düzenlerine “toplum” diyoruz. Toplumun ne olduğu değil, ne tür temel özellikleri taşıdığı önemlidir. Toplum değişir, toplumlar hiçbir zaman durağan değildirler. Her toplum sürekli bir oluş, dolayısıyla, bir değişim içerisindedir. Değişimin gerçekleşmediği bir toplumun varlığı mümkün değildir. Toplumlar tabiatları gereği kaçınılmaz bir şekilde değişime uğrarlar. Çünkü toplum son derece karmaşık ve girift bir yapıya sahip olup, sonsuz bir ilişkiler ağını içinde barındırır.⁹ Değişim dediğimiz mesele de bu ilişkiler ağı sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple ortaçağın en statik toplumları da dâhil olmak üzere bütün insan toplumları için bir sosyal değişimden söz edilebilir.¹⁰ Ancak değişme her toplumun bünyesine uygun bir şekilde kendisini gösterir. Bu manada sosyal değişme kimi toplumlarda yavaş, kiminde ise hızlı gerçekleşir. Dolayısıyla, yeryüzündeki tüm toplumların aynı anda ve aynı hızda değiştiği düşünülemez.¹¹

Sosyal değişme, bir sürece tabidir ve ancak zaman içinde toplumun yapısında izlenebilen bir değişimdir.¹² Yani insanların karşılıklı ilişkileri ve etkileşimlerinin ortaya çıkardığı nitel ve nicel farklılıklar tarihsel bir süreç içerisinde gözlenebilmektedir. Bu açıdan toplumda ortaya çıkan her değişiklik, sosyal değişme kapsamına girmez. Çünkü

⁷ Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, s.323

⁸ Erkal, a.g.e, s.118

⁹ Günay, a.g.e. s.14

¹⁰ Erkal, a.g.e, s.222

¹¹ Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Bilgi Yayınevi, Ankara 1979, s.329

¹² Yaşar Kaya, Sosyal ve Kültürel Değişme, Turan Yayınları, İstanbul 2005, s.18

herhangi bir değişikliğin sosyal değişme olarak nitelendirilebilmesi için, toplumun sosyal teşkilatının yapısını veya fonksiyonlarını geçici olarak değil sürekli ve köklü bir biçimde etkilemesi gerekir.¹³

Toplumların değişmesine sebep olan içsel ve dışsal dinamikleri vardır. Toplumlar değişirken de öyle bölük pörçük değişmezler. Değişirken toplumun hangi özellikleri değişirse diğer özellikleri ile beraber zincirleme reaksiyona girerek öbür taraflarını da değiştirirler. Yani toplum hem bir bütündür, hem de bu bütün sürekli olarak değişmektedir, değişirken de kendisini yeniden düzenler, yeniden bir bütün haline gelir.¹⁴

Toplum ve sosyal değişim ilişkisinin tabiatı gereği değişmeyen bir toplum düşünmek imkânsızdır. İnsanlar, karşılıklı ve sürekli etkileşimler sonucu zamanla yeni değerler, yeni normlar ve yeni yönetim şekilleri oluşturmuşlardır. Sosyal değişim, değişim kelimesinde de olduğu gibi, zaman içinde gerçekleşir. Böylece, sosyal değişimin de zamana bağlı bir süreç olduğu görülmüştür. Sosyal değişme, toplum yapısındaki değişmedir. Toplumun yapısı toplumsal kuramların belirlediği toplumsal ilişkilerden meydana geldiğine göre, değişme ilişkilerin değişmesidir. Bazılarına göre Sosyal değişme sürecinin altında insanoğlunun bütün birikimi yatar. Sosyal değişmeyi, insan-doğa çelişkinin belirlediği, teknoloji ile insan-insan çelişkinin belirlediği ideoloji arasındaki etkileşim biçimlendirir.¹⁵

Toplumsal yapı, kültürel ve siyasal yapıların belirleyicisi olduğuna göre sosyal değişme terimine toplumsal, kültürel ve siyasal alanları kapsayan değişmeyi belirten bir kavram olarak da bakabiliriz. Bu durumda, sosyal değişme her model tarafından kullanılabilir evrensel bir nitelik taşımaktadır.¹⁶ Ayrıca sosyal değişme, bilimsel ve nesnel bir kavram olduğundan iyilik ve kötülük gibi herhangi bir değer yargısı taşımaz.

---

¹³ Günay, a.g.e, s.329

¹⁴ Mübeccel Kıray, Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1999, s.13

¹⁵ Kongar, a.g.e, s.63

¹⁶ Kongar, a.g.e, s.46

1.3. SOSYAL DEĞİŞİMİN ANTOLOJİSİ

Sosyal değişme ile ilgili kavramlar, bir yandan tabiat bilimlerini ilgilendirirken, diğer taraftan felsefi akımlarla ilişkilidir. Bunlar; sosyal gelişme (inkışaf), tekâmül (evrim), ilerleme (terakki), büyüme ve bütünleşmedir.¹⁷

Evrım (Tekâmül): Kemal kökünden gelen bir kelimedir. Olgunluğa ulaşma anlamına gelir. Cemiyet, değişen bir sosyal teşkilat ve ilişkiler ağı şeklinde oluşmuştur. Evrim, toplumun kendiliğinden daha iyiye doğru geriye dönülmez fakat yavaş bir değişme sürecidir.

İlerleme(terakki): Tek yönlü ve olumlu şekilde evrimleşmeye ilerleme denir.¹⁸ İktisadi ya da sosyal büyüme gibi. İlerleme kavramı insanlığın gelişmesine de olumlu katkılar sağlamıştır.

Böylece, sosyal değişme kavramını tüm değer yargılarından arınmış, her türlü özel durumu kapsayan, bundan dolayı da evrensel ve nesnel olan bilimsel bir kavram olarak da tanımlayabiliriz.

1.4. SOSYAL DEĞİŞME TİPLERİ

Sosyal değişme denince akla, toplumun yapısını oluşturan toplumsal ilişkiler ağının ve bunları belirleyen toplumsal kurumların değişmesi söz konusu olmaktadır.¹⁹ Değişme tüm toplumlar için geçerlidir. Değişmeyen bir toplum yapısından ve kurumundan söz edilemez. Ancak, sosyal değişmenin yöntemleri toplumdan topluma farklılıklar gösterir. Toplumdaki değişmeler bireyin toplumsallaşmasını etkilemektedir.²⁰

Serbest Sosyal Değişmeler: Toplumların kendiliğinden ve herhangi bir müdahale almadan değişimini ifade eder. Belli bir yönü yoktur. Planlı programlı olarak oluşturulamazlar. Serbest sosyal değişmede, içten veya dıştan herhangi bir müdahale

¹⁷ İbrahim Yasa, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, TODAİE No: 136, Ankara 1973, s. 31

¹⁸ İşçi, a.g.e, s.59-60

¹⁹ Mahmut Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, Feryal, Ankara 1995, s.170

²⁰ Aysel Aziz, **Toplumsallaşma ve Kitleleşme İletişim**, A.Ü. Basın Yayın Yüksek Okulu Yy., Ankara 1982, s.26

olmaz.²¹ Diplomatlar, memurlar, öğrenciler ve gazeteciler bu tipe örnek olarak gösterilmiştir.

Günümüzde çok gelişen, ulaşım ve haberleşme teknolojilerinden ötürü, kıtalararası mesafe ortadan kalmış, dünyanın en ücra köşesindeki bir olayın, aynı gün her yerde duyulması sosyal değişimleri hızlandırmıştır. Eğer bir toplum yabancı kültürün birtakım değerlerini hiçbir zorlama olmadan kabul ediyorsa bu da, serbest toplumsal kültür değişmesine örnek teşkil edecektir.

Zorlama (Müdahale) Yoluyla Değişmeler: Yabancı sömürgeci yönetimlerin ve onların ideolojilerini benimsemiş yönetim kadrolarının, başka ülkelerdeki yenilikleri zora dayanarak kabul etmelerine zorlama yoluyla değişme denir. Örneğin Kanada Hükümetinin, Kızılderililerin Potlaç törenlerini yasaklayarak onların bütün sosyal düzenini sarsması gibi.

Müdahale yoluyla sosyal değişme iki yolla olur:

A- Baskı Yolu İle Değiştirme: İnsanlarda davranış değişikliği ve bilgi aktarılmasını zorla yapmaya kalkışmaktır. Bunun içinde insanların özgürlüklerini kısıtlayarak demokrasiden uzaklaşmak gerekir. Bu da, milli bütünleşmeye zarar vermiştir. Baskı yoluyla değiştirme toplumun hem kendi iç dinamiklerince hem de dış etkilerce uygulanabilmiştir

B- Demokratik Planlı Değiştirme: Bir program çerçevesinde sosyal hayatı yönlendirerek yapılan değişmelerdir. Hem bireysel hem de sosyal düzeyde olur.

Demokratik planlı kalkınmanın en iyi aracı eğitimidir. Bu konuda eğitim metodu takip edilirse değişmeye doğru ve emin adımlarla yönlenmiş olunur. Yani eğitim sayesinde olumlu yönde bir değişme sağlanmış olur.²²

Ülkemizde 1960 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile ilgili kanun çıkarılmıştır. Bundan sonra sosyal değişme projelerinin üretilmeleri, kurumsal ve bilimsel bir düzeyde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.²³

²¹ Metin Öztürk&M.Kemal Coşkun, Sosyoloji, MEB. Yy., Der Kitapları Dizisi No: 620, Ankara 1999, s.216

²² İşçi, a.ge, s.67-68

1.5. SOSYAL DEĞİŞMENİN BOYUTLARI

Sosyal Değişmenin Dinamiği: Sosyal değişme kavramındaki insan toplumlarının bütününi biçimlendiren iki temel ilişki veya çelişki yatmaktadır. Birinci temel çelişki insan-doğa çelişkisidir. Bunun sonucunda insan-insan çelişkisi ortaya çıkmaktadır. İnsanlar arası ilişkilerin değişmesi demek olan sosyal değişme, hem üretim ve mülkiyet ilişkisinin değişmesine, hem de anlamların, değerlerin, kuralların değişmesine bağlıdır.²⁴

Sosyal değişme bir bakıma kaçınılmaz ve evrensel bir süreçtir. Toplumdaki her değişme zorunlu olarak bir ilerleme yaratmasa bile, bir hareket ve dönüşüm getirecektir. Bu açıdan toplumlar hiçbir zaman durağan olmamışlardır.²⁵ Sosyal değişmenin hızı, her toplum da ve her dönemde aynı olmamaktadır. Ayrıca, değişme hızı bazı dönemler de hızlı, bazı dönemlerde ise yok denecek kadar az olmuştur.

Sosyal değişmenin hızı ise birden fazla değişkene bağlıdır. Örneğin, bir ülkede sanayileşme hızı ilerlemişse bunun yanında eğitim yerinde sayıyor, hatta gerilemişse işte o zaman da bir boşluk doğmaktadır.

Değişmenin Yönü: Kavram olarak değişme tek yönlü bir anlam değil çok yönlü anlamı ifade eder. Sosyal gelişme ve sosyal ilerleme gibi kavramlar sosyal değişmenin tek yönünü yani ilerleme yönünü gösterirler.²⁶ Hâlbuki sosyal değişme değer yargısı taşımayan bir kavramdır. O temel alınan duruma göre farklılaşmayı belirtir.

Sosyal değişme hem bir sosyal olay hem de bir sosyal olgudur. Bütün sosyal olay ve olgular gibi, değişme de sosyal bilimlerin inceleme konusudur.²⁷

---

²³ Öztürk&Coşkun, a.g.e, s.218

²⁴ Kongar, a.g.e.,s.24

²⁵ Barlas Tolon, Sosyoloji, Adım Yayıncılık, Ankara 1993, s.325

²⁶ Erkul, a.g.e, s.172

²⁷ Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları, s.25

1.6. SOSYAL DEĞİŞMENİN NEDENLERİ

Sosyal değişimin nedenleri çoktur. Sosyologlar kendi görüşlerine uygun olarak bu sebepleri ayırımlara tâbi tutmakta ve açıklamaktadırlar.²⁸

Sosyal değişimin birçok sebebi olmasına rağmen bunları üç ortak başlık altında toplamak mümkündür.²⁹

1- Sosyal sistemin ilgili olduğu sosyal ortam: Böyle bir ortamı, kültür değişimleri sağlamıştır. Eski kültürün, kendisini bazı bakımlardan yenilemesine kombinezon denir.

2- Sosyal sistemin içinden kaynaklanan değişme sebepleri: Bu sebeplerin başında değişik düşünce akımları gelmektedir. Yerleşik sosyal sistemlerde menfaat farklılıkları ve ihtilaflar kurumlaşmış barış kuralları ışığında çözümlenir. Sendikaların doğuşu bunun örneklerindedir.

3- Çevrenin etkileri: Sosyal değişimin meydana gelmesinde toprak erozyonu ile, depremlerin, işgal ve göçlerle, siyasi anlaşmaların büyük rolü vardır. Örneğin; Körfez Krizinde ABD'nin Irak'a dönük askeri hareketi bütün ülkeleri etkilemiştir. Yani değişme olayı, bir taraftan sosyal sistemin varlığını korumak, bir taraftan da kurumları temelinden sarsmak gibi iki faktör arasında seyretmiştir.

Bunlara ilaveten 'yenilik' kavramı da sosyal değişimin temel dinamiği ve itici gücüdür. Yenilik, var olan kültür öğelerinin yeniden düzenlenmesidir. Yeniliğin planlı şekilde haberdar edilmesinde çeşitli iletişim kanalları ve araçları kullanılır. Bunlar üniversiteler, televizyon, gazete, bakanlıklar, radyo, dergi çeşitli araştırma ve yayın kuruluşlarıdır.³⁰

Sosyal değişmeye neden olan koşullardan bazılarını şöylece özetleyebiliriz:

- Ekonomik Gelişme ve Depresyonlar,

---

²⁸ Öztürk&Coşkun, a.g.e s.206

²⁹ Sulhi Dönmezer, **Sosyoloji**, İ.İ.T.İ.A Nihâd Sâyâr Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, İstanbul 1978, s.419

³⁰ İşçi, a.g.e, s.58

- Endüstrileşme,
- Şehirleşme,
- Savaşlar,
- Turizm Hareketleri,
- Doğal Olaylardır.

Değişmeyi mümkün kılan şartlar, birbirlerini devamlı olarak tamamlarlar. Bunlar, temelde manevi kültüre dayandıklarından biyolojik ve fiziki çevrenin uygunluğunu zorunlu kılarlar. Böylece sosyal değişimin gerçekleşmesinde manevi değerler, maddi değerlerden daha büyük bir öneme sahip olmuştur.

1.7. SOSYAL DEĞİŞMEYİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Sosyal olaylar çok yönlü olduğundan, bu değişmeyi etkileyen faktörler de değişiklik gösterir. Bunlar; kültür faktörü, demografik faktörü, fiziki çevre faktörü, keşifler ve icatlar, din faktörü, teknoloji faktörü ve biyoloji faktörüdür.³¹

Kültür Faktörü: Kültür, sosyal değişime yön veren önemli bir faktördür. Bir toplumda sosyal değişimin olumlu şekilde gerçekleşmesi, insanların fiziki çevreyi işleyebilmesi, teknoloji kullanabilmesi, o toplumun sahip olduğu kültürün yaratıcılığına bağlıdır. Kültürün bu önemli özelliği ise, sosyal değişmeyi oluşturan, önemli faktörlerden biri olmasını sağlamıştır.

Fiziki Çevre Faktörü: Çevre, sosyal yapının dış çerçevesini belirtir. Coğrafi şartlardan olan yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile göller, denizler ve nehirler insan hayatını etkiler. Fiziki çevre, insanların yaşadıkları coğrafyadır. Coğrafya yaşamın vazgeçilmez mekânıdır. Le Play ve İbn-i Haldun fiziki çevrenin sosyal değişme üzerindeki etkileri üzerinde durmuşlardır. Le Play, fiziki çevrenin aile yapısı üzerinde

---

³¹ İhsan Erkul&Yılmaz Ürper, Sosyolojiye Giriş, Eskişehir 1999, s.176

etkisi olduğunu ileri sürmüştür. İbn-i Haldun ise, her iklimin kendine özgü bir insan topluluğuna sahip olacağından bahsetmektedir.³²

Demografik Yapı Faktörü: Bir toplumu meydana getiren nüfusun nitelik ve nicelik yönüne ilişkin özellikleri sosyal değişmeye etki eden faktörler arasındadır. Bir toplumdaki fertlerin hangi yaş gruplarına dahil oldukları, hangi cinsiyete sahip oldukları önemlidir. Çünkü bu durum ülkenin siyasi hayatından kültür faaliyetlerine kadar bütün alanlarda uygun politikaların ve stratejilerin geliştirilmesini gerektirir. Nüfusun genç olması eğitim ve istihdama yönelik yatırımı zorunlu kılarken, yaşlı olması refaha dönük yatırımları (dinlenme ve huzur evleri vs.) gerektirmektedir. Cinsiyet dağılımı bağlamında ise sosyal ilişkiler, evlilik, aile gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır. Nüfusla ilgili düzenlemeler çerçevesinde kimi ülkelerde aile planlaması ile nüfus artış hızının önüne geçilmeye çalışılırken özellikle Batı Avrupa ülkelerinde ise ailelerin çocuk sahibi olmaya teşvik edildiği görülmektedir. Batılı ülkeler nüfus artış hızının sınırlara düşmesi ile beraber ihtiyaç duyduğu teknik ve vasıflı iş gücünü dış ülkelere temin etmeye çalışmaktadır.³³

Teknoloji Faktörü: Uygarlığın ana unsuru tekniktir. İnsan emeğinin yerini makine ve aletlerin alması olayına teknik denir. Teknik insan faktörünün bir ürünüdür. Aydınlar sınıfı da yeni tekniklerin gelişmesinde öncülük etmişlerdir. Teknolojideki ilerleme, insan gücü kaynaklarının gelişmişliği ile eş anlamlıdır.³⁴ Teknoloji, insanın doğadaki varlıklara müdahale ederek onlardan faydalanmasıdır. Teknolojinin sağladığı kolaylıklar insanların yaşamlarını, sosyal ilişkilerini, çalışma yöntemlerini ve kültürünü etkilemiştir.³⁵

Keşifler ve İcatlar: Her yenilik bir değişimin habercisidir. Ortaçağda at koşum takımlarının icat edilmesi ile tarım toplumları büyük bir ilerleme sağlamıştır. Pusulanın icadı keşifler çağını başlatırken; buhar makinesinin icadı sanayileşmede temel unsur olmuştur.³⁶ Keşif var olan ancak insanlar tarafından bilinmeyen, açıklanmayan bir olayın bilinmesi, bulunması demektir. İcat ise, bilinen şeyleri kullanarak, mevcut bilgi

---

³² İşçi, a.g.e, s.61

³³ Kaya, a.g.e, s.44

³⁴ Kaya, a.g.e, s.97

³⁵ Erkal, a.g.e, s.133

³⁶ Kaya, a.g.e, s.52

yapısı ile yeni şeyler bulma ve ortaya çıkarmadır.³⁷Bu çerçevede icat mevcut bilginin yeni bir uygulama biçiminin ortaya konulmasıdır. Mesela suyun kaldırma kuvveti her zaman için var olan bir durumdu. Ancak bu durumun keşfedilmesi için insanlık tarihinde uzun bir sürecin geçmesi icap etti. Bu manada suyun kaldırma kuvvetinin bulunması bir keşif, buna dayanılarak geminin yapılması ve kullanıma sürülmesi ise bir icattır. Bir toplumda yeniliklerin ve bilginin artması yeni şeylerin icat edilmesini hızlandırır. Böylece her yenilik, başka yeni şeylerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayarak değişimde etkin bir rol oynar.

Biyoloji Faktörü: Sosyal değişmeyi organizmaya benzeten faktördür. Ancak tüm faktörler biyolojik faktörle açıklanamaz. Soy ve ırk özelliklerinin sosyal değişme üzerinde etkileri bulunmaktadır.³⁸ Günümüzde bazen ırk birliği ve soy birliği ile kültür birliği birbirine karıştırılmaktadır. Oysaki ırk faktörü biyolojik farklılığı belirten bir anlam taşıırken, kültür birliği, aynı değerleri paylaşmak ve ortak davranışları ifade etmektir.

Ekonomi Faktörü: Sosyal değişmeyi etkileyen önemli faktörlerden biridir. Ekonomik etkinlikler sonucunda bilim ve teknoloji gelişmekte, fiziksel çevre tekrardan şekillenmektedir. Ekonomik gelişmenin hızlanması ya da yavaşlaması diğer faktörlerle birlikte sosyal değişmelerin yönünü de etkilemiştir.³⁹

Din Faktörü: Din, toplumsal hayat üzerindeki büyük etkisinden hareketle, sosyal değişmenin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü dinler teolojik muhtevanın dışında hayatı tanzim edici birtakım hükümler de ortaya koyarlar. Bu bağlamda hayatın her türlü meseleleri karşısında çözümler getirmekte ve inanırlarının duruşunu belirleyen kurallar içermektedirler. Her büyük din, tabiata ve doğal olay ve gereksinimlere kendine has bir bakış açısı ile yaklaşır ve bu şekilde mensubuna uyması gereken normları göstererek onu yönlendirir. Din ferde, dünyayı ve doğayı nasıl anlaması/algılaması gerektiğini belirtmenin yanında onun bütün ilişkilerinde nasıl bir muhayyileye sahip olması gerektiğini de tayin eder. Dinin iddiası hayatı tümünden kuşatmaktır. Bir bilginin deyimini ile “dünyayı Tanrı’nın

---

³⁷ Enver Özkalp, *Davranış Bilimlerine Giriş*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2002, s.150

³⁸ İşçi, a.g.e, s.64

³⁹ Öztürk, a.g.e, s.215

tasarılarının gerçekleştirdiği” bir alan haline getirmektir. Dinler geliştirdikleri ekonomik ve sosyal ahlak prensipleri aracılığıyla direkt ya da dolaylı olarak ekonomik ve sosyal ilişkileri şekillendirerek adeta hayatı tekeline alma gayesini taşımaktadır.⁴⁰

Sonuç olarak, sosyal değişme, çok etmenli faktörlerin, birbirleriyle etkileşimi içinde gerçekleşir. Ama her birinin etki dereceleri birbirinden farklıdır.

1.8. SOSYAL DEĞİŞME KURAMLARI

Kuram kavramı sosyal bilimler alanında toplumların değişim ve dönüşümlerini ya da bir toplumun tarihi süreçte geçirdiği evrelerin tespiti anlamında kullanılmaktadır.⁴¹Toplumlar sürekli hareket halinde buldukları için devamlı farklılaşan, değişen bir görünüm sergilemektedirler. İşte toplumların nasıl değiştiği sorusuna cevap arayan ve değişimin mantığını ortaya koymaya çalışan bir takım kuramlar ortaya çıkmıştır. Kuramlar geçmiş yaşantılardan hareketle oluşturulmuştur. Çünkü “yaşam kuramı izlemez, kuramın yaşamı izlemesi gerekir”.⁴² Kuramı oluşturan düşünürler kendi düşünce ve anlayışlarına göre toplumu açıklar.

Yani toplumun geçirdiği evrelerden hareketle her düşünür kendine göre bir model geliştirir ve toplumsal değişimin bu çerçevede cereyan ettiğini iddia eder⁴³

Evrin Kuramcıları: Evrim kelimesi, lügatte “basit, sade ve biçimsiz olandan, belirgin ve karmaşık olana, ilkelden mükemmele doğru doğrusal, düzenli ve ilerlemeci nitelikteki değişim” anlamına gelir. Sosyolojik manada ise “hayatın temel işleyiş yasasının evrim olduğunu ve her toplumun sürekli bir evrim sürecinin ürünü olarak ortaya çıktığını ileri süren görüştür.⁴⁴ Bir ilerleme kuramı olan evrimin toplumsal Evrim kuramcıları değişimin basitten karmaşığa doğru gelişen bir süreç içinde olduğu hipotezinden hareket etmiştir.

---

⁴⁰ Kaya, a.g.e, s.18

⁴¹ Kaya, a.g.e, s.68

⁴² Özer Ozankaya, Topumbilim, Cem Yayınları, İstanbul 1986, s.36

⁴³ Kaya, a.g.e, s.68

⁴⁴ Ömer Demir&Mustafa Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Adres Yayınları, Ankara 2005, s.141

19.yüzyılda birçok düşünür sosyal düzensizliği ve değişmeyi evrimsel bir gelişmeye bağlı olarak açıklamaktaydı. Bu kuramcılar insanlığın gelişme çizgisini izleyerek onun gelecekte alacağı şekli ortaya koymaya çalışırlar.⁴⁵

Klasik evrimci sosyolog Comte, sosyal değişimi, bütün insanlık için genel geçer bir doğrusal (lineer) ilerleme ile özdeşleştirmektedir. Comte'un sosyolojisinde ilerlemenin ölçütü, ideolojik düzeydeki değişimler, yani zihin ve düşüncelerdeki gelişimlerdir.

Comte sosyal değişmeyi genel olarak yani tüm insanlık için geçerli olan düz çizgisel bir süreç olarak ele alıyor.⁴⁶ Sosyal değişmenin belirli safhalar içinde oluştuğunu ileri süren bu kuram sosyal bilimciler tarafından fazla kabul görmemiştir. Özellikle evrimci kuramın doğrusal teorisi, bir doğru üzerinde sosyal değişmeyi hapsetmekte ve sınırlandırmaya çalışmaktadır.⁴⁷

Çatışmacı Kuram: Sosyal değişmeye açıklama getiren modellerden biri de çatışma modelidir. Bu model de yapısal-fonksiyonel model gibi toplumu bir bütün olarak görmektedir. Ancak toplumsal değişimi bir bütün olarak toplumun yapısında bulunan unsurların çatışması ile açıklar. Bu açıdan sistemin unsurları arasındaki çatışma, yapısal-fonksiyonel modeldeki fonksiyonel ilişkiye farklı bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Bu kurama göre değişme, bir toplumun içinde farklı çıkarları olan gruplar arasındaki, çatışmaların doğal sonucudur.

Sosyal değişme kuramları içinde diyalektik model olarak da nitelenen yaklaşım, Karl Marx'ın çatışma kuramıdır. Marx'a göre sosyal değişmenin nedeni toplumu meydana getiren sınıfların arasındaki çatışmadır. Marx sosyal değişmeyi toplumun kendi içinden, üretim biçimi ve güçlerine bağlı olarak meydana gelen bir çatışmaya dayandırır.⁴⁸

---

⁴⁵ Özkalp, a.g.e, s.215

⁴⁶ Erkal, a.g.e, s.120

⁴⁷ Mahmut Tezcan, Toplumsal Değişme, Feryal Matbaası, Ankara 1995, s.2

⁴⁸ Enver Özkalp, **Sosyolojiye Giriş Dersleri**, Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir 1985, s.236

Toplumunu bir organizma olarak değil, içinde çatışmaların olageldiği bir süreç şeklinde ele alan çatışmacı yaklaşım da esasen toplumun bir bütün olarak devam etmesinin mekanizmalarını araştırır.

Çatışmacı model toplumu oluşturan unsurlar arasındaki çatışmalı ilişkilere yön vermektedir.⁴⁹ Böylece de, çatışmalı ilişkilere dönüşmekte ve sosyal denge yine kurulabilmiştir.

Devri-Dalgalı Model: Bu model, toplumda ortaya çıkan değişmelerin devri bir süreç içinde gerçekleştiğini, evrimci modelin tersine, toplumların sürekli bir ilerleme ve gelişme içerisinde olmayacağını kabul eder. Pareto'dan iktibas edilen "elitlerin deveranı" teorisi bu modelin anlayışını yansıtmaktadır.

Yapısal-Fonksiyonel Model: Bu kuram sosyal değişmeden çok sosyal düzen üzerinde durur. Bu kuramcılardan özellikle Parsons belli fonksiyonlara sahip yapı öğelerinin birbirlerine bağımlı ve uyumlu olduklarını, böylece toplumun devamlılığının mümkün olduğunu savunur. Toplum birbiriyle bağımlı ve uyumlu öğelerden oluşur.⁵⁰

Bu model, topluma işleyen bir yapı olarak bakar. Sosyal yapı ile fonksiyonlar arasındaki ilişkilerden hareket eder. Sosyal sistem yapıyı oluşturan unsurlar ve bunların fonksiyonları sayesinde işlemektedir. Sosyal yapının giderek karmaşıklaşması dolayısıyla fonksiyonlar da farklılaşmak ve çoğalmak durumunda kalıyorlar.⁵¹ Bu sebeple toplumsal yapının herhangi bir unsurunda meydana gelen değişim bütün unsurları etkilemektedir. Dolayısıyla değişim komple bir karakter kazanmaktadır. Yapısal-Fonksiyonel modele göre toplumsal sistem belli bir denge ve ahenk içerisindedir. Sosyal yapıda meydana gelen farklılaşma ve değişme ile birlikte, bu değişmeye uygun olarak, gerekli fonksiyonları yerine getirecek yeni unsur ve kurumlar söz konusu olur.⁵²

---

⁴⁹ Erkal, a.g.e, s.128

⁵⁰ Özkalp, a.g.e, s.217

⁵¹ Erkal, a.g.e, s.234

⁵² Kaya, a.g.e, s.32

1.9. GÜNÜMÜZDE SOSYAL DEĞİŞME

Toplumların tarihi, sosyal değişim tarihidir.⁵³ Sosyal değişimin nedenleri ve gelişimi de çok farklıdır. Bilgi birikiminin artmasıyla beraber, sosyal değişimlerde önceki yıllara göre değişimler gözlenmiştir.

Günümüzdeki sosyal değişimin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:⁵⁴

- 1- Sosyal değişimler plana bağlanmaya çalışılmaktadır.
- 2- Zorlamalı sosyal değişim hareketlerinde geçmişe oranla azalma vardır.
- 3- Sosyal değişimler geçmişe göre hız kazanmıştır.
- 4- Sosyal değişimler sık aralıklarla ortaya çıkmaya başlamıştır.
- 5- Bir toplumdaki değişim diğer toplumlardaki değişimlere de neden olabilmektedir.
- 6- Sosyal değişimler, Dünya’da kutuplaşmış, kalıplaşmış ekonomik sistem ve ideolojileri etkileyerek birbirlerine yaklaşımlarını sağlamıştır.
- 7- Sosyal değişimler toplumlar arasındaki kültürel farkı azaltmada eskiye göre daha etkilidirler.

Türkiye’de ise son yıllarda gerek Anayasa kurumlarında, gerek ekonomik düzende bir takım değişimler yaşanmış ve bunlar halkın ekonomik ve siyasal davranışları üzerinde etkisini göstermiştir. Yani hiçbir toplum durağan değildir. Aksine sürekli aksine sürekli değişim içindedir.

1.10. ŞEHİR SOSYOLOJİSİ

1.10.1. Şehir ve Değişim

Şehir, genel anlamda bir uygarlığın dayandığı temel referansları ve ilişkileri somut olarak içinde barındıran “yer” olarak tanımlanmaktadır. Şehir, kentli insanların

---

⁵³ Önal Sayın, Sosyoloji Giriş, Neşa Ofset, İzmir 1994, s.138

⁵⁴ Erkul, a.g.e, s.182

oluşturduğu yerleşim birimidir. Tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, dağıtımın koordineli olarak yapıldığı, belirli bir üretim biçiminin beraberinde getirdiği ilişkiler çerçevesinde nispeten heterojen sayılan ve bütünleşmeye doğru evrilen yerleşme yeridir.⁵⁵ Son iki yüzyılın en önemli olgularından biri, modern şehirleşme olgusudur. Şehirleşme tanımları farklı değişkenlerin merkeze alınarak yapılması nedeniyle ortak bir noktada buluşmamıştır. Bu nedenle ortak bir şehirleşme tanımı yapılabilmemiş değildir. Yapılan tanımlar, demografik, ekonomik ve toplumsal değişkenler kullanılarak çoğunlukla da bunlardan biri merkeze alınarak yapılmış tanımlardır. Genel olarak yapılan tanımlamalar, köy- kent arasındaki yapısal ayrıma göre oluşturulmuştur.

Şehirler, sadece ekonomik bir teşkilatlanma ve değişen fiziki çevreyi tanımlamaz, aynı zamanda insan düşüncelerine etki eden bir sosyal düzeyi de ifade eder. Bu durum, kentlerin nüfus bakımından olduğu gibi, hayat tarzları itibariyle de heterojen olabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır.⁵⁶

Sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan şehir; sosyal hayatın mesleklere, işbölümüne, farklı kültür gruplarına göre organize edildiği, kurumlaşmaların yoğunluk kazandığı, karmaşık insan ilişkilerinin bütün bir günlük yaşayışı etkilediği yerleşme merkezi olarak tanımlanır.⁵⁷

1.10.2. Şehir ve Şehirleşme

Dünyanın farklı uygarlık alanlarında ortaya çıkan şehir yaşamı, tarihsel ve toplumsal koşullar açısından genel bir birim oluşturmasına rağmen, farklılıkları da içinde barındıran bir yapıyı ifade etmektedir. Bunu söz konusu yaşam yerlerine verilen ve değişik anlamlara gelen isimlendirmelerde de görmek mümkündür. Bu bağlamda şehir, uygarlık anlamında, Yunanca 'da polis, Fransızca 'da Cite, Arapça 'da Medine, Almanya ve Saksonya'dan İskandinavya'ya kale ya da oturma alanı anlamında Burgh ya da Borough, Latince 'de ise yurttaşlık anlamında Urbs ve Civitas kelimeleriyle isimlendirilmiştir. Sosyo-ekonomik gelişmelere bağlı olarak kent kavramının içeriğinde de değişimler olmuştur. Eski dönemlerde kale ve sur, şehir kavramını tanımlamada

---

⁵⁵ Kemal Kartal, Kentleşme ve İnsan, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No:175, Ankara 1978, s.5

⁵⁶ Ruşen Keleş, Kentleşme Politikası, 7.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.23

⁵⁷ Keleş, a.g.e, s.19

önemli bir ölçüt olarak kullanılmıştır. Oysa bugün şehir kavramının tanımlanmasında istihdam yapısı, ekonomik etkinlik ve nüfus yoğunluğu gibi farklı ölçütler kullanılmaktadır. Her bilim dalı veya her yaklaşım ayrı bir ölçüt kullanılarak kenti tanımlamaya çalışmıştır. Bunlardan en sık kullanılanı nüfusu dikkate alınarak yapılan demografik olanıdır. Kent bilim dalları ve coğrafya, kenti belli bir nüfus büyüklüğüne erişmiş yerleşkeler olarak tanımlar. Şehir, kendine özgü bir iş-güç biçimi, toplumsal örgütü ve belli bir yerleşik kültürü bulunan çok nüfuslu yerleşmeler olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸

Genel anlamda şehir, bir uygarlığın dayandığı temel referansları ve ilişkileri somut olarak içinde barındıran bir yerleşim birimi veya bir yer olarak ele alınmaktadır. Şehir, şehirli insanların oluşturduğu bir yerleşim birimidir. Tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, tüm üretimin denetlendiği, dağıtımın koordineli olarak yapıldığı ve belirli bir üretim biçiminin beraberinde getirdiği ilişkiler çerçevesinde nispeten heterojen sayılan ve bütünleşmeye doğru evrilen yerleşme birimi olarak tanımlanmaktadır.⁵⁹

1.10.3. Şehirlerin Tarihsel Gelişimi

Bir yere yerleşme, insanın özgün özelliklerinden biridir. Kent basit bir yerleşim yeri değildir. Bir şeyleri içinde barındıracak ve ona hayat verecek, insanları ve kurumları cezbetmesi gerekir. Bazı sosyologların şehri tanımlarken mıknatıs sözcüğünü kullanmasının gerekçesi budur. Begel, bazı uzmanlardan tarafından ortaya atılan, ilk kentlerin ilkel birer köy olduğunu ve sonra yavaş yavaş kentsel merkeze dönüştükleri iddiasını kabul etmez. Sırf nüfus artışıyla kente dönüşmüş neolitik bir köy bulunduğu dair kanıt da yoktur. Yalnız ilkel çağlarda kırsal topluluklar kısıtlı da olsa bir gelişme göstermişlerdir.⁶⁰

İlk şehirselleşmenin, bir pazar yeri değil, tanrılara ve doğal güçlere tapınılan törensel bir bölge olduğu görüşü yaygındır. İlk kentlerin ideolojilere dayalı yaratılar olduğu görüşü ağır basıyor. Eski Mezopotamya kentleri, genel görünüşleri itibariyle

---

⁵⁸ Ensar Yılmaz&Salih Çiftçi, Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo-Politik Açından Türkiye'de Kentleşme Dönemleri, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Bartın Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, s.254, Erişim Tarihi:08.10.2013

⁵⁹ Kartal, a.g.e, s.5

⁶⁰ Begel E. Ernest, "Kentlerin Doğuşu", Çev. Özden Arıkan, Üç Aylık Düşünce Dergisi, S.8, İstanbul 1997, s.7, aktaran: Yılmaz, Çiftçi, a.g.m, s.256

etrafı surlarla çevriliydi. Eni iki buçuk metreyi geçmeyen dar sokakları, iki ya da üç katlı evleri, damları, iç avlularıyla ve Müslüman kentlere tepeden bakan cami minaresi gibi tüm şehre hâkim olan bir kent görünümündeydi. Etrafı surlarla çevrili, geniş alana sahip tapınak bölgesinin ardında, daha küçük ibadethanelerin ve tapınakların ev sakinlerine hizmet sunduğu, irili ufaklı ama birbiriyle adeta iç içe geçmiş bir dizi mahalle uzanıyordu. Eski Mezopotamya'da her yurttaş, bir tapınağa ve tapınağın tanrısına aitti ve onun için çalışıyordu. Firavunlar döneminin Mısır'ında kentler, nüfusun büyük bir bölümünü barındırmaktaydı. Aşağı Mısır diye tabir edilen Nil'in kuzeyinde kentler birbirinden bağımsızdı. Yurttaşları serfliğin kısıtlamalarından azade olan, istediği gibi seyahat edebilen, özel işler yapabilen, kendi kendine az çok yönetebilen birimlerdi. Bu durum Batı Roma İmparatorluğunun çöküşünden sonra, Ortaçağ Avrupa'sındakine benzer bir merkezi denetimden uzaklaşma ve bir bağımsız kent yönetimi sürecine benzemektedir. Bu dönemde kenti belirleyen değer politiktir.⁶¹

Antik kentin temel özelliği ise, etrafındaki kırsal kesim için ekonomik, hukuki ve kültürel bir merkez oluşturmasıdır. Bu dönemde kentlerin oluşumunda daima bir din merasimi söz konusu olmuştur. Yunan sitelerinin bugünkü devlet dediğimiz kuruluşa yakın bir yapıya sahip olduğu söylenir. Yalnız, bugünkü kentlere ve devletlere nazaran çok daha küçük yerleşim yerleriydi. Antik dönemde Site; sosyal, siyasal, ekonomik ve askeri birliği ayrı, bağımsız hukuki ve siyasi düzene sahip bir yerleşim alanıydı. Tarihi kronolojide Helenistik dönem olarak adlandırılan bu dönemin sonunda Polis, özelliğini ve önemini kaybetmeye başlamış ve milattan önce birinci yüzyıldan itibaren Roma Kentleri, kentsel gelişim sürecinde dikkat çekmeye başlamışlar.⁶²

Ortaçağ kentlerini ortaya çıkaran nedenlerin başında ise ticaretin gelişmesi gelir. Özellikle onuncu yüzyıldan itibaren Avrupa'da ticaretin canlandığı görülür. Ticari büyümenin en önemli sonuçlarından biri kente göçün artması ve kent nüfusunun artmasıdır. Ticaretin gelişmesi ile beraber limanlar başta olmak üzere yol kavşakları, nehir ağızları ve diğer elverişli yerlerde şehirler oluşmaya ve var olanlar büyümeye başlar. Ticaret için uzun yolculuklara çıkan tüccarlar, bu seyahatleri sırasında sığındıkları dinsel ve kale kentlerinin etrafında kurulan yeni yerleşim yerlerinde

⁶¹ Yılmaz Çiftçi, a.g.m, s.256

⁶² Yılmaz Çiftçi, a.g.m, s.257, ayrıca bak. Fikret Mazi, "Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt V, S.10, 2008, s.34

konaklamışlar ve buraları kısa süre içinde çekim merkezi haline getirerek zengin bir kente dönüştürmüşlerdir. Ortaçağ şehirlerinin oluşumunda, rahiplerin ve soyluların yanında, toplumsal ve siyasal yaşamda etkinliği olan yeni bir sınıfın yaratılmasında da ticari hayatın, kentlerin gelişimine yaptığı katkı göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Düzenli ve yasal olarak korunan ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte on yedinci yüzyıldan sonra Düzenli ve yasal olarak korunan ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte on yedinci yüzyıldan sonra aşırı kentleşme başladı. Kentler yatay olarak değil dikey olarak büyüdü. Özellikle on yedinci yüzyıldan sonra bu uygulama evrenselleşti. Çok katlı evlerin sistemli inşası başladı. Kentlerde, bazen sekiz, on katlı, hatta daha yüksek binalar yapıldı. Mekân konusundaki bu rekabetin yarattığı baskı kentlerde toprak değerinin artmasına neden oldu. Yine bu dönemde yaya yollarının, yoğun trafik anayollarıyla ayrılması gündeme geldi. Çünkü kentin en önemli simgesi ve temel unsuru haline gelen bulvar, kentin cazibe noktası oldu. Bundan sonraki dönemde, on dokuzuncu yüzyılda, icatlar ve sanayileşmenin baskısıyla beraber, bu yeni güç kendisiyle birlikte kenti de büyüttü. Üretim araçlarının farklılaşması ve buna bağlı olarak uzmanlaşabilen bir grubun doğması, makinelerin gelişmesi beraberinde küçük zanaatların sonunu getirerek üretimi fabrikalara taşıdı.⁶³

Şehirleşmenin gerçek manada anlam kazandığı, kentleşmenin son biçimini aldığı dönem Sanayi Devrimiyle başladı. Sanayi öncesi dönemde ticaret, şehrin büyümesinde yavaş seyreden bir süreç oldu. Çünkü daha önceki çağda kent hem yapısından hem de geleneklerinden kaynaklanan bir dirençle karşılaştı. Ancak sanayileşmeyle birlikte şehir için geçerli olan bazı değerler ve ahlaki anlayışlar da değişmeye başladı. Sanayi devrimi ile birlikte şehirleşme en önemli demokratik ve toplumsal hareketlilik odağı olmaya başlamış ve toplum yapıları şehir ağırlığına doğru kaymaya başlamıştır.⁶⁴

1.10.4. Sosyolojik Bağlamda Kent

Şehirleşme, sanayileşme ve ekonomik gelişmeye bağlı olarak şehir sayısının artması ve bugünkü şehirlerin büyümesi sonucunu doğuran toplum yapısında, toplumsal norm ve değerlerde, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan, toplumun geleneksel örgütlenmesinin ve iş bölümünün yerine resmi ve yasal

⁶³ Yılmaz Çiftçi, a.g.m, s.257

⁶⁴ İhsan Sezal, Şehirleşme, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s.13

örgütlenme ile iş bölümüne, uzmanlaşmaya yol açan bir nüfus birikimi sürecidir. Nitekim batıdaki sanayi devrimini bir “şehirleşme devrimi” olarak yorumlayan sosyal bilimciler oldukça büyük bir çoğunluğu teşkil etmektedir.⁶⁵

Sosyoloji literatüründe kentsel yapıyı açıklayan üç temel kuramın varlığından söz edilir. Kentsel gelişmeye işaret eden en klasik yaklaşım; **Burgess’in Müşterek(Ortak) Merkezli Çember Teorisi**’dir. Buna göre kent, en üst üretimin gerçekleştiği merkezden çevreye doğru gelişir ve aynı zamanda merkezden çevreye doğru gidildikçe de arsa değerinin buna paralel olarak değer kazandığı/kaybettiği görülür. İkincisi de Hoyt tarafından Burgess’e alternatif olarak ortaya konulan **Dilimler Kuramı**’dır. Buna göre kentler, ana ulaşım yolları ekseninde ve her toplumsal grubun ihtiyacı ve isteği ekseninde gelişim göstermektedir. Üçüncüsü ise Ullman’ın **Çok Merkezli Teorisi** ‘dir. Buna göre de kentlerin aslında tek bir merkezden değil de birçok merkezde gelişmesi gerektiği ve bunun diğer kentlerde örnek bir yapılanma olduğu vurgulanır.⁶⁶

Tarih boyunca yeryüzünde kurulan kentler, kültür ve uygarlığın üretildiği birer kaynak oldukları gibi, aynı zamanda kültürel hayatın görünür kılınmasından canlı birer ayna olmuşlardır. Kentte kültür ve tarihi görünür, yaşanır ve geleceğe taşınabilir kılan kültürel öğelerin başında mekânsal öğeler gelmektedir. Dönemin siyasal, ekonomik ve kültürel yapısı, kentlerin geçirdikleri değişim sürecinde önemli bir yere sahiptir ve tarih boyunca her şey değişip dönüştüğü gibi kentler de çok köklü biçimde değişime uğramışlardır.⁶⁷

1.10.5. Şehirleşme ve Din

Richard Sennett’e göre şehir tasarımı ile dinsel inançlar arasında doğrudan bir ilişki vardır. Dinlerin savunduğu insanının bu dünyaya ait olmadığı, burada göçebe olduğunu çerçeveleyen “iki kent” fikri temel belirleyici bir konumdadır. Kutsal

---

⁶⁵ Mazhar Bağlı&Abdulkadir Binici, Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi, Bilim Adamları Yayınları, Ankara 2005, s.65, ayrıca bak. Ruşen Keleş, Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s.19 ve İhsan Sezal, Şehirleşme, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992

⁶⁶ Bağlı&Binici, a.g.e, s.64

⁶⁷ Mehmet Karaca, Diyarbakır’daki Manevi Şahsiyet Mekânlarının Toplumsal Etkilerine Dair Sosyolojik Bir Analiz, Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Cilt II, Diyarbakır 2010, s.193

kitaptaki özel kullanımına göre iki şehir diyebileceğimiz iki insan grubudur. Şehir sözcüğünün kutsal kitaba göre kullanımı, belli yerlerin değil, iki otorite biçiminin, iki bağlılık piramidinin tanımlanmasıdır.⁶⁸

“ Ortaçağda cami inşa edenlerle Hristiyan mimarlar arasındaki fark temsil edilen şeyle ilgilidir. İslamiyet kutsal görüntülerin resmedebilmesini engelliyordu, bundan kasıt, bu resimlere, putperestler gibi tapınmayı önlemektir ve bu yasak binaları da kapsadı. Binalar da yaratıcının görünüşünü taklit etmeye kalkışmamalıydı. Hristiyan inşaatçı ise dinsel bir ressam gibi imanını açıkça görülür kılmaya çalıştı. Her kilisenin haç şeklindeki biçimi elbette Hz. İsa'nın çarmıhta çektiği acılara bir öykülenmedir, açıkça görünür olan bir başka şey daha vardır: binayı yüksek tutmak için harcanan olağanüstü çabalarla haz. İsa'nın göğe yükselişini gösterme” dolayısıyla mimari ve şehir tasarımında asıl belirleyici olan, sahip olunan dünya görüşünün neyle ve nasıl bir mekânla temsil edildiği ile doğrudan ilişkilidir.⁶⁹

Her düşüncenin inancın ve ideolojinin yaşanabilir bir mekân tasavvuru vardır. Bu tasavvur doğrudan insan-mekân ilişkisini belirlemektedir. Mesela İslam tasavvurunun şehir anlayışı şöyledir: şehri şehir yapan yalnız evler değil, bütün bu faaliyetlerin içinde barındırdığı yapılar, yapı grupları ve bunları birbirine bağlayan ulaşım, altyapı, sosyal donanım sistemleri ve bunları işleten kuruluşların tamamıdır.⁷⁰

Toplumların öncelik ve önemlilik açısından tercihleri şehre farklı özellikler kazandırmıştır. Osmanlıda şehirleri meydana getiren yapılar iki türdür: 1. Sürekli değişen aile yapısına uygun olarak geçici malzeme (ahşap, kerpiç) ile yapılan evler. 2. idari, dini ve toplum hizmeti gören “yerleşik” yapılara uygun kalıcı malzeme ile yapılan han, hamam, çarşı, kervansaray ve vakfiyeler gibi. Ayrıca Osmanlı şehirlerinde bütünlük fikri hâkimdi. Bazen de sonsuz mekân içinde yıldız kümeleri gibi şehir içinde mahalleler ayrı bir kimlik kazanabilirdi. Batı şehirleri ise bir “üst otoritenin” mutlak

---

⁶⁸ Richard Sennett, *Gözün Vicdanı*, Çev. Süha Sertabiboğlu, Can Kurultay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s.23, aktaran: Bağlı&Binici, a.g.e., s.71

⁶⁹ Bağlı&Binici, a.g.e, s.71-72

⁷⁰ Turgut Cansever, *Kent ve Kültür, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul 1996, s.126

otoritesini yansıtabak şekilde aşırı kuralcı bir şekilde özellikle Rönesans'tan itibaren şekillenmiştir.⁷¹

İslam dini şehirde doğmuş bir cemiyet dinidir. Getirdiği prensiplerin ve ibadetlerinin çoğunun cemaat halinde yapılması ve yaşanması gerekmektedir. Bu ibadetlerin sonuçları da doğrudan toplumla ilgidir. Bu nedenle İslamiyet'te inancı hayata aktarabilmek için yerleşik, teşkilatlı bir topluluk halinde olmakla mümkündür. İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte, Müslümanların hâkimiyeti altına giren topraklarda siyasi, askeri, ekonomi ve kültürel gibi pek çok sebepten dolayı hızlı bir şehirleşme faaliyetinin ortaya çıktığı, daha önce çadır altında yaşayan bedevilerin yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir. Tarihi süreçler olarak bakıldığında İslam şehirciliğinde Müslümanlar sürekli doğallığı, tabii ve fitri oluşu gözetlemişlerdir. Hz. İbrahim'den bu yana inanç sitemlerinde şehirleşme ve şehircilikle doğallık ve doğal denge büyük bir titizlikle korunmaya çalışılmıştır. Mesela belli bölgelerin, olduğu gibi doğallığı içinde kalması, ağaçlara ve hayvanlara dâhil canlılara dokunulmaması, Hz. İbrahim'den beri Mekke'de bir gelenek ve dini bir emir olarak uygulanmaktaydı. Bu uygulamaya hicretten sonra Hz. Peygamber tarafından Medine şehri ve çevresi de dâhil edilmiştir. İslamiyet'in şehir hayatını gerektiren en önemli prensibi, cami veya mescit denilen bir mekânın zorunlu olmasıdır. Cuma ve bayram namazları ile beş vakit namazın cemaatle kılınması Müslümanlar için önemli bir görev olarak kabul edilirler. Bu namazlar için bir belde(yerleşim merkezi) veya belde hükmünde bir yerde kılma zorunluluğu vardır. Görüldüğü gibi namaz ibadeti, özellikle de Cuma namazı, yerleşik hayat tarzını gerektiren bir özelliğe sahiptir. Namazların cemaatle kılınması keyfiyeti, tabi olarak bu cemaati içine alacak bir mekânın yani cami ve mescidin kurulmasını zaruri kılmıştır. İbadet için mabetlerin kurulması zorunluluğu, yerleşik hayata geçişi gerektiren diğer faktörlerle birleşerek göçebe ya da yarı yerleşik Müslümanların şehirler inşa ederek hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinde etkili olmuştur.⁷²

---

⁷¹ Bağlı&Binici, a.g.e, s.71

⁷² Alaattin Dikmen, 'Şehirleşmede İnancın Etkisi: Diyarbakır Örneği', Diyarbakır Tarım Çevre, Doğa ve Sempozyumu, Cilt II, Diyarbakır 2010, s.94

1.10.6. XX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Şehirleşme

Diyarbakır, XIX. yüzyılın sonlarına kadar surların çevrelediği Suriçi ile sınırlı kalmış, 1869-75 arasında Vali Kurt İsmail Paşa döneminde sur dışına açılma hareketleri başlamıştır. Kolorduya ait kışlalar, orduya ait yönetim binaları, cami, hastane binası ve ıslahhane bu dönemde yapılmıştır. 1928'de Diyarbakır'da Birinci Genel Müfettişliğinin kurulması, Diyarbakır'daki kentsel gelişmenin dönüm noktasını oluşturur. Bu kurumun bölgesel bir yetki ve sorumluluk alanı dâhilinde olması, güvenlik ve hizmet örgütlenmesine ait kamu binalarının inşa edilmesini sağlamıştır. Ankara'nın örnek alındığı bu dönemde Diyarbakır, eski kent yaşamından modern kent yaşamına geçen sosyo-politik bir yerleşim olarak yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır.

Sur dışına doğru esas gelişme ise 1930'lu yıllarda başlamıştır. Bu dönemde Diyarbakır, iki ayrı merkeze sahip kentlerden biridir: Birincisi yeni yönetim binalarının, kamu kurumlarının ve çevrelerinde yer alan yeni konut alanları ile Yenişehir bölgesi, ikincisi ise eski kent dokusunun yer aldığı, surlarla çevrili Suriçi bölgesidir. 1930'lu yıllara kadar Suriçi'nde yer alan İçkale bölgesi, kentin başlıca kamu yapılarının yer aldığı yönetim merkezi olmuştur.⁷³

1930 yılında, Suriçi'ne hava akışını sağlamak, kentin sur dışına doğru gelişimini kolaylaştırmak ve dönemin ulaşım araçlarının daha rahat geçişi için, kenti çevreleyen surların yıkılmasına karar verilmiştir. Birkaç burcun yıkımından sonra alınan tepkilerden dolayı yıkım durdurulmuştur. Bu yıkım sırasında kuzeydeki Dağkapı'nın hemen yanındaki birkaç burç ve burçları bağlayan sur duvarları da yıkılmıştır. Surların yıkımıyla ortaya çıkan geniş alan, 1930'lu yıllarda yeni kente çıkışın başlangıç noktası olmuştur.⁷⁴

1930 yılında Diyarbakır Belediyesi, eski ve yeni kentin planlanması için çalışmalar başlatmıştır. Bayındırlık çalışmaları özellikle yeni kentte toplanmıştır. Sur dışında çizilen yeni şehir planı, 1935'te tren garının açılış törenine katılmak için gelen Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya tarafından, Nafia Vekâleti Başmühendisi Hilmi

⁷³ Neslihan Dalkılıç&F. Meral Halifeoğlu, **Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi**, Dicle Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Dergisi, sayı.372, (www.mimarlikdergisi.com/)Erişim Tarihi:14.02.2014

⁷⁴ Dalkılıç&Halifeoğlu, a.g.m, s.2

Başkaya'ya yaptırılmıştır. Bu planlama, Yenişehir, Dağ kapı, Urfa kapı ile İstasyon arasındaki geniş sahada yapılmıştır. İki bulvar arasında yollar yapılarak bağlantı sağlanmıştır. Yeni kurulan kent için bu alanın seçilmesinin nedenleri, arazinin düz olması, demiryoluna ve istasyona yakınlığı ile kente gelen içme suyunun kolaylıkla ulaşabileceği bir konumda yer alması olarak sıralanabilir.

Genel Müfettişliğe bağlı birimlerin yerleştirileceği, devletin saygınlığına uygun simgesel yapıların gerekliliği, 1935 yılında kente demiryolunun gelişi, Sur içi ticaret ve konut alanlarının gereksinimlere yanıt verememesi ve ülke çapında başlayan imar hareketleri, sur dışındaki yapılanma sürecini hızlandırmıştır. Yeni kentin merkezinde yer alan Atatürk alanında (bugünkü Anıt Park ve çevresi), Genel Müfettişlik Binası ve lojmanı ile komutan evi yapılmıştır. O dönemde birkaç bina ve geniş tarlalardan oluşan bu alanın, birkaç yıl içerisinde yeşil bahçeler ve güzel evlerle süslenmesi planlanmıştır.⁷⁵

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yapıda görülen değişimler mimarlık alanında da etkili olmuş; kentlerin imar planları hazırlanmış, gelişen yönetsel ve kentsel işlevler kapsamında, artan nüfusa göre yeni yerleşim alanları planlanmıştır. Bu dönemde, batı kültürü ve teknolojisinin bir göstergesi olan modern mimarlıktan etkilenilmiş, yeni mimarlık; Osmanlı, İslam ve Doğu kökenli kültürlerden, modern ve laik bir topluma geçişin tamamlayıcı öğelerinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶

Birinci Ulusal Mimarlık akımının etkili olduğu Cumhuriyetin ilk yıllarında, binaların işlev ve kütle organizasyonu batıdan alınırken, dış cephelerinde ve dekorasyonunda Selçuklu, Osmanlı ve İslam mimarisinden alınan kemerler, sütunlar, kalıplar, çıkmalar ve konsollar kullanılmıştır. Binaların inşasında simetrik ve aksiyal plan düzenlemeleri ile çelik ve betonarme gibi yapım sistemleri uygulanmıştır.

1927-39 döneminde etkili olan modern mimarlık ve şehircilik, yeni ve çağdaş bir toplum yaratmaya yönelik arzunun en güçlü görsel simgeleridir. 1930-35 yılları arasında çıkarılan beş yasa ile yeni düzenlemelere gidilmiş, belli büyüklükteki kentlere

---

⁷⁵ Dalkılıç&Halifeoğlu, a.g.m, s.3

⁷⁶ Dalkılıç&Halifeoğlu, a.g.m, s.4

plan zorunluluğu getirilmiştir. Bu dönemde, hem konut hem de kamu binalarında süslemeden arındırılmış plan ve cepheler tasarlanmış, betonarme yapım sistemi, düz ya da gizli çatılı sade geometrik kütleler, geniş cam yüzeyler, prizmatik kütlelerle birleşen yuvarlak köşeler, yatay şerit pencereler ve kesintisiz denizlik çizgileri kullanılmıştır. Dönemin sonuna doğru, özellikle kamu yapılarında, simetrik düzenlemeler artmış, cephelerde dikey bir etki yaratmak için iki üç kat yüksekliğinde sütunlar inşa edilmiştir.

Bu dönemin yapım politikasında sanayi yapıları, sağlık ve eğitim yapıları, tren istasyonları, postane binaları ile sosyal konutlar, ilk sıralarda yer almıştır. Kültür merkezi olarak kullanılan halkevleri ise bu dönemde inşa edilen önemli bir bina türüdür. Dönemin olumlu girişimlerinden biri de geniş parklar içeren kentsel yeşil alanların planlanmasıdır. 1940-50 yılları arasında etkili olan İkinci Ulusal Mimarlık Akımı, modern akıma tepki olarak doğmuştur. Modernizmi reddetmeyen bu hareket, modernliği tarihî örnekleri yeniden yorumlamakta bulmuştur. Bu dönemde, simgeleri yalnızca Türkiye'nin sınırları içinde kalan Anadolu Selçuklularının biçim özellikleri ve Türk evi başta olmak üzere sivil yapılardan alınan öğeler, daha sade şekilde uygulanmıştır. Savaşın oluşturduğu olumsuz koşullar nedeniyle dışarıdan getirilen birçok yapı malzemesi yerine yöresel malzemeler kullanılmıştır. Taş kaplama cepheler ve anıtsal bir anlatımla belirlenen bu hareket, dönemin yeni teknolojisine ve ihtiyaçlarına uyum sağlayamadığı için 1950'li yıllara kadar sürmüştür.⁷⁷

---

⁷⁷ Dalkılıç&Halifeoğlu, a.g.m, s.4-5

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR'IN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ VE XX. YÜZYILA DOĞRU DİYARBAKIR'DA SOSYAL HAYAT

2.1. ŞEHRİN ADI

Şehrin adı, yazılı kaynaklarda ilk olarak Asur hükümdarlarından I.Salmanasırın (M.Ö.1260) kılıç kabzasında “Amidi” olarak yazılmıştır. Aynı isim Asur yıllıklarından da (M.Ö. 800, 726 ve 705) senelerindeki Amidi valileri anılırken de aynı isim geçmektedir.⁷⁸

Yunanca ve Latince kaynaklarda bu ad, “Amido” ya da “Amida” olarak geçmektedir.⁷⁹ Romalılar, Diyarbakır'a “Amida” demişlerdir. XIII. yüzyılda şehre gelen Türkler buraya; “Kara-Amid” veya “Kara-Hamid” demişlerdir.⁸⁰

Şehrin en eski adı olan Amid'in ne anlama geldiği ve kelimenin kaynağı hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Bazı kaynaklara göre Amedi ve Amidi isimlerinin Kürtçe olduğu ve anlamlarının ise; Amedi: bizim gördüğümüz şehir, Amidi: benim gördüğüm şehir anlamlarına geldiği ifade edilmektedir.⁸¹

Asurlar döneminde Şehre ‘Amidi’ adı verilmiştir ki bu ismin bir yerli ilah/put veya oymak/boy ilgili olduğu sanılmaktadır.⁸²

⁷⁸ Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul 1963, s.3

⁷⁹ Nazar Büyüm; “Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını”, Yurt Ansiklopedisi, Cilt III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, s.2228

⁸⁰ Besim Darkot, *Diyarbakır*, i.A, Cilt III, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1988, s.601.

⁸¹ Zeynel A. Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır 2007. s.8

⁸² Beysanoğlu, a.g.e, s.3

Süryaniler ‘Amid’ adının Süryani dilindeki “Emed”(ümit) kelimesinden geldiğini ileri sürmektedirler.⁸³ Şehre Amid’ adı Peygamber neslinden gelen Amid bin Bülendi’ye nispetle bu isim verilmiştir. Daha sonra şehre “Kara Amid” dendiği görülür. Bu kara sıfatının, şehri çevreleyen surlarının siyah bazalt taşından yapılmış olmasındandır.

Milattan önce bölgeye yayılan Arap nüfusu milattan sonra daha çok artmıştı. Bunlardan Rebia Araplardan sayılan Taglib b. Vail ve Bekr b. Vail kabileleri el Cezirenin doğu kısmına yerleşmişlerdir. Taglib kabilesi Habur havzasında, Bekr kabilesi de Dicle kenarlarında göçebe olarak yaşıyorlardı. Bölgenin Hz. Ömer zamanında fethedilmesinden sonra Bekr kabilesine mensup olanlar fetih edilen şehir kasaba ve kalelere yerleşmeye başlamışlar. Halife Hz. Osman zamanında El Cezire bölgesine yerleşen Arap kavimlerinin isimlerine izafeten Diyar-muzar, Diyar-bekr, Diyar -rabia isimleriyle üç bölgeye ayrılıyor. Böylece ilk önce yukarı Dicle bölgesine verilen Diyar-Bekr ismi sonraları vilayetin ismi olmuş ama şehre yine “Amid” denilmeye devam edilmiştir. 3 ağustos 1869 tarihinden başlayarak ilde haftalık olarak çıkan Diyarbakır isimli resmi şehir gazetesi ve memurların resmi yazıları nedeniyle şehrin “Amid” adı yavaş yavaş unutulmuş ve yerini Diyar-bekire bırakmıştır. 1937’de ise Diyarbakır’a dönüşmüştür.⁸⁴

2.1.1. Coğrafya

Coğrafya toplumların şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Toplumlar buldukları coğrafyadan etkilenmektedirler. Bulunduğu bölgenin etkisinde kalan toplumlar oradan kültür, sanat, tarih, medeniyet vb. üretmektedirler. Bu durum onlarda belli bir kimlik oluşturur. Bu kimlik kendilerinden kattıklarından oluşturulan bir kimliktir hem de kendilerinin dışında gerçekleşen tabii mekâna bağlı bir kimliktir.⁸⁵

---

⁸³ İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır(1790-1840), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.1

⁸⁴ Beysanoğlu, a.g.e, s.3

⁸⁵ Samiye Mustafa Haşşab, İslam Sosyolojisi, Çev. Ali Coşkun&Nebile Özmen, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010, s.137

Toplumların kaderi üzerinde etkin olan coğrafya ve tarih o toplumların bilinmesi ve anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Toplum ile ilgili coğrafya ve tarih bilgisi, o toplumların dini, siyasi, içtimai ve kültürel kodlarına ulaşabilme imkânı verebilir.⁸⁶

Diyarbakır şehri, 37. Enlem dairesinin 56 dakika kuzeyinde ve 40. Boylam dairesinin 13 dakika doğusunda, denizden 650 metre yükseklikte Güneydoğu Anadolu'nun orta bölümünde yer alan, doğuda Siirt ve Muş, güneyden Urfa ve Mardin, batıdan Urfa, Malatya ve Adıyaman, kuzeyden Elâzığ ve Bingöl İlleri toprakları ile çevrili çok eski bir yerleşim yeridir.⁸⁷

Diyarbakır vilayeti sınırları içerisinde yer alan eski yerleşim yerleri, bölgenin çok eski tarihlerden itibaren önemli bir yerleşim yeri olduğunu gösterir. Ancak, Karacadağ'dan Dicle'ye kadar uzanan geniş bazalt platonun doğu kenarında ve Dicle vadisinden 100 metre kadar yükseklikte geniş bir düzlük üzerine kurulmuş olan Diyarbakır şehrinin ne zaman kurulduğu kesin olarak belli değildir.⁸⁸⁷

Diyarbakır, coğrafi yönde Anadolu'dan doğuya gelen ve Anadolu'dan batıya giden yolların kesiştiği bir merkez olmuştur. Şehir bu özelliğini Osmanlı devleti zamanında da korumuştur. XVI. yüzyılda Diyarbakır'da Sarp hane, Kirişhane, Macun hane, Boyahane, Tabakhane, Baş hane ve Şemi hane gibi önemli tesislerin bulunduğu ve şehrin özellikle Pamuk üretimi açısından ayrı bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Bunun yanında Diyarbakır'da yapılan boyalar içerisinde kırmızı kök ile boyanmış Diyarbakır ipliğinin sadece Anadolu da değil, Avrupa da bile büyük bir şöhreti olduğunu belirtmek gerekir.⁸⁹

XVII. Asırda Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdir. Çünkü doğudan gelen kervanlar Diyarbakır'da "mola" veriyorlardı. Ticaret oldukça gelişmiş özellikle kırmızı pamuklu bez ve deri ayrı bir öneme sahiptir. Yine XVII. yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracatı yapan ve ipek endüstrisi de oldukça gelişmiştir.

---

⁸⁶ Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, 61.Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2011, s.18

⁸⁷ Yılmazçelik, a.g.e, s.11

⁸⁸ Beysanoğlu, a.g.e, s.2

⁸⁹ Yılmazçelik, a.g.e, s.13

Diyarbakır şehri, XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan celali isyanları sırasında büyük bir tahribat ve hasar görmüştür. Bununla beraber, Diyarbakır XVIII. yüzyılda da büyük bir ticaret merkezi ve önemini koruyan bir şehir konumundadır. XIX. yüzyılda ise Diyarbakır şehrinin ticari yollar üzerindeki önemini koruduğu görülmektedir. Özellikle bu dönemde Bağdat- Diyarbakır karayolunun oldukça işlek olduğu belirtilmektedir.⁹⁰

2.1.2. Tarihçe

İran ve Irak'ı Karadeniz ve Akdeniz'e bağlayan yolların kavşağında kurulan Diyarbakır'ın M.Ö. 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının M.Ö. IV. Yüzyılda kaldığı tahmin edilmektedir. Şehrin de içerisinde bulunduğu yukarı Dicle bölgesinde M.Ö. 3000'den itibaren Akadların, daha sonra ise M.Ö. 2000'den itibaren Hint Avrupai bir kavim olan Hurri-Mitanilerin hâkimiyeti altındaydı. Diyarbakır bölgesine M.Ö. 1000'den itibaren Sami kökenli Arami kabileleri yerleşmeye başlamışlar. M.Ö. IX. Yüzyılda sonra Diyarbakır, Asur devletinin önemli bir eyaleti haline gelmiştir. Bu bölgeye bir ara Urartuların, daha sonra tekrar Asurların hâkimiyeti altına girmiştir.⁹¹

İskit ve Med akınlarmının hem Urartuları hem de Asurları ortadan kaldırmasıyla, bölgeye M.Ö. önce VI. yüzyılın ilk yarısından önce Medler, ikinci yarısında ise Persler hâkim olmuştur. Milattan sonraki dönemlerde bölge Romaların eline geçmiş ve uzun bir süre Roma- İran hâkimiyeti mücadelesine sahne olmuştur. Roma ve bunu takip eden Bizans hâkimiyetleri sırasında Diyarbakır, bu devletlerin İran'a karşı yürüttükleri mücadelede ileri bir karakol vazifesini görmüştür. Doğu Roma (Bizans) imparatoru II. Constantinus (337-362) şehrin etrafını 349'da Sasanilere karşı surla çevirterek burasını bölgenin askeri ve idari merkezi haline gelmiştir.

Diyarbakır 639'da el-Cezire bölgesinin fethiyle görevlendirilen İyaz b. Ganem'in ordusunun sol kanadını kumanda eden Halit bin Velid tarafından zapt edilmiştir. Bu tarihten sonra Diyarbakır uzun bir dönem İslam devletlerinden Emeviler

---

⁹⁰ Yılmazçelik, a.g.e, s.13-14

⁹¹ Yılmazçelik, a.g.e, s.3

ve bunu takiben Abbasîlerin elinde kalmış ve bu dönemde Arap-Bizans mücadelesine önemli bir rol oynamıştır.

Diyarbakır bölgesi, Emevi halifesi Abdülmelik zamanından itibaren bu yöredeki Araplar arasında taraftar bulanan haricîlerin isyanı ile karışıklıklar içine düşmüş, 869 tarihinden itibaren Şeyhoğulları emirliğinin yönetimi altında otuz sene kalmıştır. Şehir, 899 yılında da halife Mu'tazîd-Billah'ın Amid'i kuşatıp ele geçirmesiyle tekrar Abbasilerin eline geçmiştir. Diyarbakır, 930-978 yılları arasında Hamdaniler, 978-984 yıllarında Büveyhoğulları ve 984-1085 tarihlerinde ise Mervanilerin hakimiyeti altına girmiştir. 1040'dan sonra Selçukluların öncüleri sayılan Oğuzlar, Diyarbakır bölgesine şiddetli akınlar yapmışlar ancak Mervanilerin Selçuklu hâkimiyetini kabul etmeleri üzerine akınlardan vazgeçilmiştir.⁹²

Mervani emirinin Hristiyanlara imtiyazlı mevkiler vermesi ve Fatımilerle ilişki kurmaları üzerine Sultan Melik Şah bölgeyi 1085'te fethetmiştir. Diyarbakır şehri 1093-1097 yılları arasında Suriye Selçukları hâkimiyetinde kalmışsa da Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk zamanında tekrar Büyük Selçuklu devletine bağlanmıştır.⁹³ 1183 tarihinde Eyyubi Sultanı Selahaddin tarafından fethedilerek Artuklu Emiri Nureddin Mehmet'e verilmiştir. Şehir 1240 tarihinde Anadolu Selçuklu idaresine girmiştir.

İlhanlı sultanı Baycu Bey, 1245 tarihinde Diyarbakır'ı İlhanlı topraklarına katmıştır. 1247'de Eyyubiler, Diyarbakır'ı tekrar ele geçilmişlerse de, İlhanlılar şehri tekrar ele geri almışlar ve Diyarbakır şehrini batı seferleri için merkez yapmışlar. İlhanlılardan sonra Mardin Artuklularının ve Moğollarının hâkimiyetinden kalan Diyarbakır, 1394 tarihinde Timur Devletinin hâkimiyetine girmiş ve Akkoyunlu beyi Karayülük Osmanlı'ya İhta olarak verilmiştir. Akkoyunlular 1401-1507 tarihleri arasında Diyarbakır merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlardır. Ancak daha sonra Uzun Hasan, devletin merkezini Tebriz'e taşımış, Diyarbakır devlet merkezi tarafından gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir. Diyarbakır şehri 1507 tarihinde Şah İsmail'in eline geçmiş, böylece Diyarbakır Safevi hâkimiyetine girmiş ve bu durum 1515 yılında Osmanlı devletinin fethiyle sona ermiştir.

---

⁹² Yılmazçelik, a.g.e, s.3-5

⁹³ Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukları Tarihi, Ankara 1983, s.36

Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran'da yapılan savaşta Şah İsmail'in büyük bir yenilgiye uğramıştı. Bu savaşa Amid (Diyarbakır) valisi Muhammed Han da katılmıştı. Bu savaşta Şah İsmail'in ordusu yenilmiş, vali de bu savaşta Osmanlılar tarafında öldürülmüştü. Bunu fırsat bilen Amid halkı ayaklanıp Safevilerin kalan yöneticilerini ortadan kaldırmıştır. İsyanı yönetenler ve şehrin ileri gelenleri Osmanlı Devletine bağlanmak istediklerini Sultan Selime haber gönderiyorlar. Sultan Selim de Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmet Paşa'yı, Diyarbakır beylerbeyliğine görevlendirilmiş. Ancak bölgede Osmanlı devleti ile Safeviler arasında mücadele iki yıl daha sürmüştür. Nihayet 1517 tarihinde, Bıyıklı Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Mardin Koçhisar yakınlarında Safevi kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğratmışlardır. Böylece Diyarbakır'ın yanı sıra Hısnı-Keyfa, Ergani, Ruha (Urfa), Mardin, Siirt gibi Güneydoğu Anadolu'nun önemli kaleleri Osmanlı Devletinin eline geçmiştir.⁹⁴

Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferleri sırasında dört defa Diyarbakır'a geldiği anlaşılmıştır. 27 Ağustos 1535'te Tebriz'den hareket eden Padişah Hoy, Erciş, Ahlat üzerinden tekrar Amid'e gelmiş ve 11 Kasım 1535'te Diyarbakır'dan ayrılmıştır.

1617 yılında Veziri azam Halil paşa kumandasında İran seferine çıkan Osmanlı ordusu, Kırım Hanı'nın kendilerine katılmasını beklemek üzere Diyarbakır'da kışlamıştır. IV. Murat döneminde ise İran seferi için padişahın önce Vezir-i Azam Mehmet Paşa, Diyarbakır'da kışlamış ve IV. Murat bu seferden dönerken de Şubat 1639'da tekrar Diyarbakır'a uğramıştır.⁹⁵

XVI. yüzyılın ortalarında bozulan ekonomik durumun ortaya çıkardığı meseleler bu bölgede de tesirini göstermiş ve VII. yüzyılın ikinci yarısında asayiş oldukça bozulmuştur. Şehir VII. Yüzyılda salgın hastalıklar nedeniyle oldukça sıkıntılı günler yaşamıştır. 1712'de ve 1716'da yüzyılın sonunda üç büyük veba salgını olmuş, pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Aynı salgın 1816 ve 1827'de tekrarlanmış, yine şehirde 1843'teki kolera salgını baş göstermiş, bu yüzden vergilerin azaltılması istenmiştir. XIX. Yüzyılın ilk yarısında vilayetin maruz kaldığı tabii afetlerden birisi de kıtlıktır.

---

⁹⁴ Yılmazçelik, a.g.e, s.7-8

⁹⁵ Yılmazçelik, a.g.e, s.8-9

1805, 1810, 1817 ve 1845 yıllarında peş peşe kısa aralıklarla meydana gelen kuraklık ve iyi ürün alınmaması nedeniyle köylerin bir kısmı boşalmıştır. Şehirdeki esnaf da bu afetlerden etkilenmiş ve çevre şehirlere mal gönderemez olmuştur. 1825-1843 arasında yollarda asayişsizlik hüküm sürmüştü ve kervanlar sık sık soyulmuştur. Şehirde ise zaman zaman aynı yüzyılda askeri gruplar ayaklanmış, bu durum bazı işyerlerinin tahribine sebep olmuştur.⁹⁶

Uzun yıllar Osmanlı idaresinde kalan Diyarbakır, Osmanlı döneminde idari, askeri ve kültürel bir merkez olmanın yanı sıra ekonomik sahada da önemli bir yere sahipti. Diyarbakır'ın Osmanlı fethinden sonra her sahada büyük bir canlanma gösterdiği ve önemli bir merkez haline geldiği söylenebilir. XIX. yüzyıla gelinceye kadarki geçen sürede içerisinde

Diyarbakır'ın ilk dönemlerindeki kadar olmazsa da yine önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, Diyarbakır'a ayrı bir önem vermiş, buraya tayin olunan valiler, şehirde pek çok dini ve sosyal yapılar inşa etmişlerdir. Osmanlılar döneminde bu derece önem verilen ve imar edilen Diyarbakır şehri, kültür bakımında da önemli bir merkez olmuştur.

2.1.3. Nüfusu

Devlet ve Toplum hayatında en önemli öğelerden birisi nüfustur. Nüfus hareketlerinden doğan bir takım sonuçlar iktisadi ve sosyal yapıyı etkilemektedir. Şehir nüfusunun tespiti, şehrin sosyal ve iktisadi tarihinin ilmi bakımından anlaşılmasının ve olaylar üzerindeki tesirlerini ortaya koymasını bakımından önem taşımaktadır.⁹⁷

---

⁹⁶ Oktay Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920), Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s.6

⁹⁷ Bozan, a.g.e, s.31

Osmanlı devleti genelinde ilk nüfus sayımı 1881/82, ikincisi 1906/7 ve üçüncüsü de 1914'te yapılmıştır. 1906 ve 1914 yıllarındaki nüfus sayımına göre Diyarbakır vilayet nüfusunun cemaatlere göre dağılımı.⁹⁸

Tablo 1: 1906 ve 1914 Yıllarındaki Nüfus Sayımına Göre Diyarbakır Vilayet Nüfusunun Cemaatlere Göre Dağılımı

Cemaat isimleri	1906 YILI	1914 YILI
Müslümanlar	315.569	492.101
Ermeniler	43.610	55.890
Ermeni Katolik	8.403	9.960
Süryani	19.262	37.976
Protestan	3.571	7.376
Yahudi	1.165	2.375
Rum	1.125	1.925
Keldani	-	5.994
Yezidi/kipti	-	2.375
Toplam	392.705	619.825

20 Ekim 1935 de yapılan genel nüfus sayımına göre şehrin merkez nüfusu 34.642, il nüfusu ise 214.142'dir. Şehir nüfusundan 1331 Hristiyan ve 336 Musevi olmak üzere 1667kişi gayr-i müslim'dir. Bütün ilde ise 1633 Hristiyan ve 336 Musevi olmak üzere gayr-i müslim toplamı 1969'dur.⁹⁹

1955 yılında yapılan genel nüfusa göre ise ilin nüfusu 343.903'tür. Gayri Müslimlerin sayısı ise 2002 Hristiyan, 21 Musevi ve 216 diğer dinler olmak üzere 2239'dır. Ayrıca 1930-1935 yılları arasında Bulgaristan, Kudüs, Romanya, Yugoslavya ve Rusya'dan gelen göçmenler vardır. Bunların toplam sayısı yaklaşık 5000 civarında olup genelinde merkeze bağlı köylere yerleştirilmişler.¹⁰⁰

⁹⁸ Bozan, a.g.e, s.36-37

⁹⁹ Beysanoğlu, a.g.e, s.60

¹⁰⁰ Kenan Haspolat, Diyarbakır'da Hristiyan İnanç Envanteri, Nebiler, Sahabeler, Azizler, Krallar Kenti Diyarbakır Cilt II, s.146

2.2. ETNİK VE DİNİ GRUPLAR

Din ve toplum arasındaki ilişki göz önünde bulundurulduğunda karşılıklı bir etkileşimin aralarında olduğu görülür. Tarih boyunca din, toplumsal yapının kimi zaman öznesi kimi zaman da nesnesi olmuştur. Dinin toplum üzerindeki etki derecesi değişmekle beraber sürekli olmuştur. Din etkinlik alanı genişledikçe dini grupların da etkinlik alanı genişlemektedir. Seküler kimliğin fert ve toplum zemininde 21.yy. da yaygın olmasına rağmen dini grup ve hareketler, içerisinde bulunduğumuz yüzyılda da etkindirler.

Dini gruplar meselesi esasen bir dinin hangi toplumsal gruplarda yaşadığı ve hangi toplumsal grupların doğuşuna sebebiyet verdiği hususuna bağlıdır. Burada önemli olan nokta din, sosyal gruplar oluşturmakta, toplumsal kurumlar içerisine girmekte ve tarihin değişimine yönelik bir faktördür.¹⁰¹

İnsan birliktelikleri dini temelde gerçekleştiğinde burada dini grup veya gruplardan söz edilebilir. Dini faktör bu tür grupların başat özelliği olarak kendisini göstermektedir. Dini faktörü dini davranışlarla tamamlanır. Bu yüzden kategorizasyon da buna oluşur. Örneğin Protestanlar, Katolikler, Anglikanlar, Müslümanlar, Yahudiler vb.¹⁰²

XIX. ve XX. Yüzyılın başlarında Diyarbakır şehrinde başta İslamiyet olmak üzere, Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine inanan insanlar yaşamaktaydı. Diyarbakır Hristiyanları kendi içerisinde etnik ve mezhep durumu dikkate alınarak birkaç şekilde tanımlanmıştır. XIX. yüzyılın ve XX. Yüzyılın başlarında şehirde yaşayan Hristiyanlar Süryaniler, Nasturiler, Keldaniler, Protestanlar ve Ermeniler şeklinde sınıflandırılmaktaydı.¹⁰³

---

¹⁰¹ Adem Efe, Dini Gruplaşma ve Cemaatleşme Olgusunun Sosyolojik Açından İncelenmesi (Isparta Örneği), Tuğra Matbaası, Isparta 2008, s.31

¹⁰² Joseph Fichter, Sosyoloji Nedir, Çev. Nilgün Çelebi, Toplum, Konya 1990, s.70

¹⁰³ Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarih, Cilt I, Ankara 2003, s.57

Tablo 2: 19.yüzyılda Diyarbakır Nüfusu ve Dini Gruplara Göre Dağılımı¹⁰⁴

MÜSLÜMANLAR	250.574
ERMENİLER	45.291
RUMLAR	1.437
KATOLİK	6.332
SÜRYANİ	13.649
PROTESTAN	3.975
YAHUDİ	1.170

Şehir nüfusunun çok önemli bir bölümünü Müslümanlar teşkil etmekle beraber; Ermeni, Ermeni Katoliği, Protestan, Rum, Rum katoîği, Keldanî, Süryanî, Yakubî ve Nasturîler Hıristiyan grupları, Yahudiler ise Musevileri teşkil etmekteydi. Diyarbakır'ın bazı nahiyelerinde çok az sayıda olmakla birlikte rastlanan Yezidî ve Kıptî gibi Gruplara ise bu dönemde rastlanmamaktadır.

Etnik gruplar arasında yıllarca devam eden geleneksel ilişkiler, Fransız Devriminin etkisini göstermesi ve milliyetçilik akımlarının vilayette etkilerini göstermesi ile birlikte, etnik tansiyon yükselmiş ve Diyarbakır giderek çeşitliliğini yitiren bir kent konumuna düşmüştür. Osmanlı devletinin hızla toprak ve nüfus kaybetmesi, kolektif hafızada travmalara neden olmuş ve bölünme korkusu devleti idare edenler için sürekli bir endişe kaynağı olmuştur. Ayrıca Osmanlı devletinin yıkılma süreci ile birlikte batılı konsolosluklar bölgede etkisini arttırmış ve Osmanlı devletinin içişlerine sıkça müdahalede bulunmuştur. Öte yandan batılı misyonerlerin faaliyetleri, ülkenin batısında olduğu gibi doğusunda huzursuzluklara neden olmuştur. Nitekim 19. Yüzyılda Anadolu'daki misyoner okul sayısı 417'yi bulmuştur. Bir kısım azınlık grupların Osmanlı devletine karşı Rusya ve batılı ülkelerle beraber hareket etmesi, azınlıklara güveni sarsmış ve dışarıyla bağlantılı unsurlar olarak algılamalarına neden olmuştur. Bu durum sonraki süreçte radikal bir kısım önlemlerin alınmasından dolayı bazı trajik olaylara neden olmuştur. Özellikle tehcir olayı birçok Ermeni'nin ölümüyle sonuçlandığı iddiası hala ulusal ve uluslararası arena tartışılmaktadır. Benzer bir durum Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ile birlikte nüfus mübadelesinde de görülmüştür.

¹⁰⁴ Celal Çayır, "Diyarbakır'da Müslüman ve Gayrimüslimlerin Bir Arada Yaşama Tecrübesi", Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2010, Cilt II, s.213

Mübadeleler ile güvenilmeyen unsurlar(Rumlar gibi) ilgili devletlerle anlaşarak, yerine daha güvenilir unsurlar(balkanlardan gelen Müslüman gruplar gibi)bünyeye dâhil edilmiştir. Dolayısıyla tehcir ve mübadeleler etnik ve dini çeşitliliği azaltmıştır.¹⁰⁵

Ermeniler

Bazı Ermeni tarihçileri Ermenilerinin kökenlerini Hz. Nuh peygamberin oğlu Yafes'in torunu olan Hayk'a dayandırmaktadırlar. ("Hayk" kelimesi Ermenice babacık demektir. Bunlar tufan olayından sular çekildikten sonra Ağrı dağı (Ararat-Masis) üzerine oturan Nuh'un gemisinden çıkan Yafes'in oğlu Gomer'in torunu olan 130 yaşındaki Hayk'ın Ağrı dağı ve Aras vadisi boylarına gittiklerini söylemektedirler.¹⁰⁶

Ermeni sözcüğüne ilk defa MÖ.521 tarihinden kalma Bistun yazıtında rastlanmaktadır. Pers kralı I.Darius, anılan yazıtında Ergani Elâzığ bölgesinde ayaklanan bir kavme ilişkin olarak "Armina" ve "Armina'dan bahsedilmektedir. Daha önce ermeni ismi hiçbir belge ve anıtta geçmemiştir. Bu nedenle bu kelimenin İranlılar tarafından Ermenilere verilmiş isimler olduğu sanılmaktadır. Ermeniler tarih çizgisi içerisinde değerlendirildiğinde, MÖ 521- 344'e kadar Pers hâkimiyetinin, M.Ö 344 ile M.Ö 215'kadar Makedonya imparatorluğunun, M.Ö 215 ile M.Ö 190'a kadar Selefkıterinin, MÖ 190 ile M.S 220'lı yıllara kadar Roma imparatorluğunun idaresinde yaşamışlardır. M.S 220'lerden Yüzyıl'ın başına kadar Sasanilerin, V. Yüzyıldan VII. Yüzyıla kadar Bizanslıların, VII. Yüzyıldan itibaren Arapların egemenliğine girmişler, X. Yüzyıldan itibaren Selçuklu Türklerin egemenliği altına girmişler. Diyarbakır'daki Ermenilerin kesin olarak bilinmemekle beraber MÖ. IV. yüzyılın başlarında bu bölgeye batıdan gelip yerleştikleri kabul edilir.¹⁰⁷

Süryaniler

Süryani kelimesinin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Mor Dionyesius Yakup b. Süleyman ve yazarı bilinmeyen anonim Süryani vakayinamesinin müellifine göre Süryani kelimesi bir kralın ismi olan Suros'tan, bazı iddialara göre

¹⁰⁵ İlhan Kaya, "Diyarbakır ve Etnik Çeşitlilik", Tüm Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, Ditav Yayınları No:11, Ankara 2010, s.74

¹⁰⁶ Talip Atalay, "Diyarbakır'da Ermeniler(1869-1884)", Nebiler, Sahabeler, Azizler Ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Cilt II, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır 2010, s.284

¹⁰⁷ Bozan, a.g.e, s.21-22

Lübnan'ın Sur şehrinden, bazılarınca Yunanlıların bölgeye hakim olan Asurluların ülkesi anlamına gelen bu coğrafyaya verdikleri Surya'dan gelmektedir.¹⁰⁸

Süryaniler arasında Hristiyanlığın yayılması ve Süryanilerin yaşadığı bölgelerde Süryani dini liderliğinin oluşması Antakya'ya ve havarilerden Petrus'a dayandırılmaktadır. Antakya ve sonrasında Urfa'da yayılan Hristiyanlık, Süryani merkezli olarak gerçekleşmiştir. IV. Yüzyılın ilk çeyreğinde Roma'nın resmi dini haline gelen ve bu zamana kadar tek kilise hüviyetince olan Hristiyanlık, Hz. İsa'nın kişiliği ve tanrılığı üzerinde başlayan tartışmalar üzerine değişik gruplara ayrılmıştır.¹⁰⁹

XVII. Yüzyılın sonlarında Süryaniler arasında meydana gelen ihtilaflardan dolayı bir kısım Süryanilerin Katolikliği benimsemesinden sonra, Katolik olan Süryaniler kendilerini bunlardan ayırmak için Süryani Kadim tabirini kullanmaya başlamışlardır.¹¹⁰

Tanzimat öncesi dönemde Süryaniler, "Ermeni Milleti" tabiri içinde yer alırken, 1835 yıllara gelindiğinde Süryaniler iki kısma ayrılmıştır. Böylece kadim Süryaniler "Yakubi Süryani", Katolik Süryanileri ise sadece "Süryani diye isimlendirilmiştir.¹¹¹

Osmanlı belgelerinde Süryani kadim kilisesi Yakubi Süryani şeklinde isimlendirilmektedir. Katoliklerin ayrı bir millet olarak kabul edildiği 1830 yılına kadar Katolik Süryaniler Ortodoks ermeni patriğine bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Süryaniler arasında XIX. Yüzyılda başlayan Protestan misyonerliği sonucunda Süryani kadim ve Süryani Katoliklerin yanı sıra "Süryani Protestanlar" adıyla yeni bir cemaat meydana gelmiştir.¹¹²

Süryaniler genel olarak devlete bağlı munis insanlardır. Hırsızlık, çapulculuk yapmazlar, çocukları genelde devlet okullarında eğitim görmektedir. Süryaniler güvenilir insanlardır. Müslümanlarla çok iyi bir dostluk ve arkadaşlıkları vardır. Bayramlarda, düğünlerde, neşeli ve acılı günlerde Müslüman komşularını ziyaret eder,

¹⁰⁸ Mehmet Çelik, "Süryanilerin Etnik ve Dinsel Kimlikleri", Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Cilt II, Diyarbakır 2010, s.236

¹⁰⁹ Beysanoğlu, a.g.e, s.129

¹¹⁰ Aziz Günel Horepiskopos, Türk Süryaniler Tarihi, Ankara 1970, s.35

¹¹¹ Ahmet Taşkın&Eyüp Tanrıverdi&Canan Seyfeli, Süryaniler ve Süryanilik, Cilt I, Orient Yayınları, Ankara 2005, s.85

¹¹² Bozan, a.g.e, s.18

tebrik ve taziyelerde bulunurlar.¹¹³

Nasturiler

Nasturi veya Nesturîler 1431 yılında toplanan 1. Efes Konsül'ünde aforoz edilen İstanbul patriği Nastoryus'a tabi olanların mezhebidir.¹¹⁴ Doğu Süryanileri olarak da tarif edilmektedirler. Türkiye'nin İran- Irak sınırlarında dağlık bölgede yaşayan doğu Süryanilerin Osmanlı hâkimiyetindeki merkezi Hakkâri yakınlarındaki Kudsaniş (Koçanis)'tir. Nasturiler, Osmanlının son yarım yüzyılında bölgedeki savaşlardan son derece zarar görmüşlerdir. Nasturiler Süryanilerin Yakubi koluna bağlıdır. Nasturilerin yaşadığı topraklar XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiltere, Fransa ve Amerika misyonerlerinin en önemli faaliyet alanlarından biri olmuştur. Amerikan misyonerleri 1835'te ilk Nasturî misyonunu Urmiye'de açmışlardır. 1841'de Hakkâri'de de açılmıştır. Bedirhan Beyin Nasturiler üzerinde yaptığı tedip hareketinde çok sayıda Nasturi hayatını kaybetmiştir ve büyük bir mağduriyete uğramışlardır.

Kaynaklarda Nasturilerin Osmanlı hakimiyetinde patrik değil, murahhasa ile idare edildiği ve Osmanlı yönetimine ilk girdikleri yıllarda diğer Ortodoks olmayan din grupları gibi Nasturiler de Ermeni milleti kategorisine dahil edilmişlerdir. Mardin Deyruzzafaran merkezli Yakubi Süryanileri kanalıyla İstanbul Ermeni patriğine bağlanan Nasturilerin ruhani liderleri Osmanlı Ermeni kilise hiyerarşısında patrikten sonra ikinci sırada yer alan murahhasa düzeyinde bulunmaktaydı.¹¹⁵

Keldaniler

Keldani, Kalde'li anlamına gelir. Irak'ın Kalde bölgesine mensup oldukları ve bu bölgenin insanı anlamında Keldani denilmiştir. Keldanileri Asurlar içinde sayan tarihçiler olduğu gibi Urartu medeniyeti içinde görenler de vardır. "Doğu Hristiyanlığı" tanımı içinde kendilerini ifade ederler. Bu bölgede 2 bin yıllık bir geçmişleri vardır.¹¹⁶

Keldani kelimesinin aslı ve manası hakkında değişik görüşler mevcuttur.

¹¹³ Bahaeddin Yediyıldız&Kertsin Tomenendal, Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır, Ankara 2008, Cilt III, s.658

¹¹⁴ Kenan Ziya Taş, Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s.28

¹¹⁵ Bozan, a.g.e, s.18

¹¹⁶ Muharrem Yıldız, "Günümüzde Diyarbakır Keldanileri", Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Cilt II, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2010, s.273

Süryanicede Keldani kelimesi, müneccim, astrolog anlamındadır. Keldaniler, Babil'in yerleşik halkı olan, astronomiyle uğraşan ve bu alanda birçok gelişmeye imza atmış Asur Babil'lerinin adı olarak kabul edilir.¹¹⁷

Eski çağlar için Mezopotamya'da yaşayan etnik bir kökeni ifade eden Keldani tabiri, XVI. Yüzyıldan sonra mezhebi bir grubu ifade etmek için kullanılmıştır. Hristiyanlığın Mezopotamya'da yayılması esnasında bölge halkları içinde birbirleriyle komşu olan ve birbirlerine yakın dil konuşan halklar Süryani kilisesi etrafında birleşmişler ve bundan sonra Süryani olarak anılmışlardır. Bu halklardan biri de Keldaniler olmuştur. Bazı kaynaklar Keldanileri Asurlar olarak tanımlarken bazıları da onları Asurlar ile komşu ve onlarla savaştan bir kavim olarak nitelemişlerdir. Keldaniler, mezhep ve cemaat olarak doğu Süryanilerden ayrılarak Katolik hiyerarşiyi kabul eden topluluk olarak tanımlanmıştır. Bunlar Roma'nın otoritesini kabul eden Nasturiler olarak da isimlendirmişlerdir.¹¹⁸

Rumlar (Melkitler)

Melkit kilisesi, 451 Kadıköy konsülünde sonraki oluşumda hükümdar tarafını tutması nedeniyle Melkit ismini almıştır. Melkit kilisesi, VI. Yüzyılda Süryani patrik merkezinden bağımsız bir patriğe kavuşmuştur. XVIII. Yüzyılın başlarında ise Ortodoks Melkit ruhanilerin bir kısmı Roma'ya bağlanmıştır. Bu arada Romalı anlamında Rum ismini de almıştır. Bundan dolayı Melkit kilisesine Rum kilisesi denilmiştir. Osmanlı devlet salnamelerinde ise önceleri Rum Katolik patriği şeklinde isimlendirilirken daha sonra Rum Melkit patriği adını kullanmaya başlamıştır. Kudüs, İskenderiye ve Antakya illerinde yoğun olarak yaşayan Melkitler, 1830 tarihinde Katoliklerin ayrı bir millet kabul edilmesi üzerine, diğer Katolikler gibi İstanbul merkezli Katolik patriğine bağlanmıştır.¹¹⁹

Protestanlar

XIX yüzyıl başlarında İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri Osmanlı topraklarına geldiler. Özellikle Amerika misyonerleri çok sistemli bir şekilde

---

¹¹⁷ Bozan, a.g.e, s.19

¹¹⁸ Bozan, a.g.e, s.19

¹¹⁹ Bozan, a.g.e, s.20

çalışmışlar. Amerika misyonerleri diğer devlet misyonerleri ile kıyas edilemeyecek kadar başarılı olmuşlar. Bunun nedeni faaliyetlerinin sadece dini propagandadan ibaret olmaması, yoksullara yardım etmek, dispanser ve meslek okulları açmak hususunda mezhep farkı gözetmemeleridir. Eğitimden sağlığa her alanda yapılan bu çalışmalar, İstanbul merkez olmak üzere Osmanlı hâkimiyetindeki birçok bölgeyi kapsamaktaydı. Faaliyetler hem Müslümanlar hem de diğer dini cemaatler üzerinde gerçekleştirilmekteydi. Fakat bu faaliyetler daha çok Ermeniler arasında karşılık bulmuş ve bir Ermeni protestan cemaati oluşmuştur. Osmanlı devleti ilk önce Protestanları ayrı bir cemaat olarak kabul etmemişse de Amerika ve İngiltere gibi devletlerin baskısıyla 1847 tarihinde Protestan Ermenileri ayrı bir cemaat olarak kabul etmek zorunda kalmıştır.¹²⁰

Yahudiler

Anadolu'da Yahudi varlığının izleri M.Ö. VI. Yüzyıla kadar gider. Güneydoğu da yaşamış olan Yahudilerin ataları Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra güneyde Yehuda ve kuzeyde İsrail olarak ikiye bölünmüş olan krallıklarından İsrail krallığına ait Samiriye şehrinde tehcir edilmiş olan Yahudilerdir. Bu iki grup ilk önce Asur diyarına, daha sonra da Kürdistan'a yerleşen ilk Yahudiler olmuşlar. Bu bölgede yaşamış olan Yahudilerin Aramice konuşmaları ve konuşmuş oldukları Aramicenin Talmud'u derlemiş olanların kullandıkları Aramice ile aşağı yukarı aynı olması bu yerleşimcilerin Samiriye'den kovulanların soyundan geldiklerinin bir diğer kanıtıdır.¹²¹

Bunlara daha sonra Yahudi krallığındaki Yahudiler de eklenmiştir. Haham David'in 1827 yılında saptadığı verilere göre Diyarbakır merkezde, 40 aile ve iki sinagog bulunmaktadır. 1835 tarihinde Diyarbakır, 8000 hanelik bir vilayet olup bu evlerin ellisi Yahudilere aitti.¹²²

Şemsiler

Ermeni kaynaklarında şemsilerin Arevorti olarak isimlendirildiği ve Ermeniler

---

¹²⁰ Bozan, a.g.e, s.20

¹²¹ Bozan, a.g.e, s.12

¹²² M.Hadi Tezokur, "Diyarbakır Yahudileri", Nebiler, Sahabeler, Azizler Ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2010, s.247

arasında bulunan Pavlikyan ve Tondorakyan isimli topluluklarının bir devamı olduğu belirtilmektedir. Ermenilerden daha eski bir tarihe kadar giden bu topluluğun, Mezopotamya'da bulunan eski inançlarının değişime uğramasıyla ortaya çıktığı ve güneşe tapanlar olarak isimlendirildikleri iddiası vardır. Ayrıca şemsilerin eski yunan ve İran dinlerinin çeşitli değişikliklere uğramasıyla Ermeniler arasında Arevortik (güneş: arek veya arev) adı altında bir tarikat olarak ortaya çıktığı ve devam ettiği şeklinde yorumlar bulunmaktadır.

1540 yılı Diyarbakır Tahrir Defterinde 148 nefer, 94 hane Şemsi bulunduğu bilgisi yer verilmektedir. Şemsiler genelde şehrin dış mahallelerinde ve köylerde ikamet ediyorlardır. Kendilerine ait bir mabetleri yoktur. İbadet günleri cumartesidir. Şehir dışında gözden irak, gizlice yeraltına bir iki basamakla inilen mekânlarda belirli zamanlarda toplanıp ibadet etmektedirler. Kendilerinin çok gizlerler. Bundan dolayı kendileri hakkında bilgi edinmek çok zordur. Şemsiler cenazelerini gömerken yanına baston, altın, ekmek ve şarap koyarlar. Dürziler gibi danayı kutsal saymaktadırlar. Arapça konuşmaktadırlar. İsa'yı güneşle aynileşmekte, kavak ağacı ve zambak ağacına inanmaktadırlar.¹²³

2.3. XX. YÜZYILA DOĞRU DİYARBAKIR'DA SOSYAL HAYAT

2.3.1. XIX. Yüzyılda Diyarbakır'da Yaşayan Müslim Ve Gayri Müslim Gruplarda Sosyal Hayat

İnsan, sosyo-kültürel, sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve etnik sebeplerle bazı değerleri veya insana ait bazı kimlikleri öncelemek suretiyle kendini tanımlama ve diğer varlıklardan farklılığını ortaya koyma ihtiyacını hissetmektedir.¹²⁴

İnsan, yapısı itibariyle toplum içinde yaşayan sosyal bir varlıktır.¹²⁵ Bu bakımdan, insanlık tarihinin ne kadar eski devirlerine inilirse inilsin, yeryüzünün her yerinde insanın daima bir takım gruplar veya topluluklar halinde yaşadığı görülmektedir. İnsanın, yaşamını sürdürmesi, başkalarının varlık koşuluna bağlıdır. O

¹²³ Yedi yıldız&Tomenendal, Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır, Ahmet Taşğın, 'Şemsiler', Cilt III, Ankara 2008, s. 756-757

¹²⁴ Zülfikar Durmuş, Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Gruplar, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2003, Cilt III, Sayı 3, http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/2024241187_0303020482.pdf (10.04.2013), s.17

¹²⁵ İbn-i Haldun, Mukaddime, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak, Ankara 2004, s.79

tek başına yaşayamaz. Çünkü kendi kendine yeterli değildir. İçinde bulunduğu hayat koşulları, onu toplu yaşamaya zorlamaktadır.¹²⁶

İnsanlar daima bir takım grupların içinde yaşarlar ve devamlı surette yeni gruplar oluşturmak eğilimindedirler. Zaten, sosyal hayatta bizzat toplum büyük bir sosyal gruptur ve onun içerisinde başka birçok alt-gruplar yer almaktadır. Bu bakımdan, küçük grupların büyük grupların içinde vücut bulacak şekilde var olmaları keyfiyeti de, sosyal gruplarla ilgili bir başka önemli özelliktir. Aile, klan, kabile, köy, şehir, millet, dernek... Gibi topluluklar sosyal grubun bazı örnekleridir. Sosyal gruplar, insanların bir araya toplanmaları sonucu ortaya çıkan topluluklardır. Ancak, insanların her çeşit birleşmeleri sosyal grubu meydana getirmez.¹²⁷

Bir sosyal grubun oluşabilmesi, her şeyden önce birden fazla insanın bir arada bulunması ile mümkündür. Ayrıca bu sosyal grubun öteki insanlardan ayrı, başlı başına bir birlik meydana getirmesi için, bir varlık kazanması ve topluluk içerisinde her üyeye düşen bir rolün ve bir statünün var olduğu yapısal bir sistemin oluşması gerekmektedir.

Fichte'ye göre sosyal grup; "Ortak amaçların izlenmesi hususunda, sosyal normlara, yararlı ve değerlere uygun olarak, karşılıklı rolleri yerine getiren kişilerden oluşmuş bir yapıya sahip ve benzerlerinden ayrılıp bütünleşebilen topluluk" tur.¹²⁸

Sosyal grup deyince geniş manada küçük-büyük her türlü birleşme anlaşıldığı gibi, aynı zamanda sabit olmayan, devamlı değişen ve hareket halinde olan insan toplulukları da akla gelir. Sosyoloji ilmi açısından tabii ve idealist olmak üzere iki tip sosyal gruptan bahsedilmektedir. Tabii gruplar: Klan, kabile, millet vs... Bu gruplarda içgüdüler, hisler, zihni faaliyetten daha ağır basar. İdealist gruplar ise, siyasî ve ideolojik teşkilatlanmalar ve büyük-küçük dini gruplar olup, bunlarda zihni faktör ön plandadır. Bu grupları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak hemen hemen imkânsızdır.¹²⁹

XIX. yüzyılda Diyarbakır şehrinde başta İslamiyet olmak üzere, Hıristiyanlık ve

---

¹²⁶ Durmuş, a.g.e, s.18

¹²⁷ Günay, a.g.e, s.236-237

¹²⁸ Sulhi Dönmezer, Sosyoloji, Savaş Yayınları, Ankara 1984, s.187

¹²⁹ Durmuş, a.g.e, s.19

Musevilik dinlerine inanan insanlar yaşamaktaydı. Şehir nüfusunun beşte dört gibi çok önemli bir bölümünü Müslüman, beşte birlik bölümünü ise Ermeni, Ermeni Katoliği, Protestan, İsavî Katoliği, Keldani, Süryanî, Yakubî, Nasturilerin oluşturduğu Hıristiyan gruplar ve Museviler teşkil etmekteydi

Şehir nüfusunu oluşturan bu gruplar, Diyarbakır'da bazı mahallelerde ayrı ayrı olarak ve bazılarında ise bir arada yaşamakta idiler. Diyarbakır şehrinde bulunan mahallelerin büyük bir bölümü, Müslüman mahalleleri idi. Bu dönem içerisinde, Diyarbakır şehrinde yaşayan gayr-i müslim nüfusun, Müslüman halk ile genelde münasebetleri oldukça iyi olup, herhangi haksız bir uygulamada gayr-i müslimler de, dava hakkına sahiptiler. Osmanlı devletinin topraklarında yaşayan bu unsurlara geniş bir dinî müsamaha gösterdiği bilinmektedir. Diyarbakır şehrinde yaşayan gayr-i müslim unsur da, bu müsahadan istifade etmek sureti ile kilise veya manastırlarında dinî ibadetlerini tam bir serbestiyet içerisinde yerine getirmekte olup, bazen bunların dinî ibadet ve ayinlerine karışıldığında devlet duruma hemen müdahale ediyordu¹³⁰

Şehirde yaşayan Müslüman olmayan unsurlar üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirerek kendi işleri ile meşgul oluyorlar ve bazen Müslümanlarla ortaklık dahi yapıyorlardı Bu arada gerek kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve gerekse Müslimlerle olan anlaşmazlıklarda mahkemeye müracaat ederek haklarını arayabiliyorlardı. Meselâ 19 Mayıs 1802 tarihinde Çarıkçı Malkon, Arakil adlı bir diğer zimmiyi evini fuzuli olarak işgal ettiği için şikâyet etmiş, Seyyid Zülfükar adlı birinin şehadeti ile söz konusu evin Arakil'e ait olduğu anlaşıldığından davası kabul edilmemişti. Aralık başları 1826 tarihinde ise Diyarbakır demirci esnafından üç zimmî, Resul b. Ali adlı bir Müslim'in aldığı demirin parasını vermediği için şikâyet etmişler ve görülen dava sonucunda 600 kuruşa sulh olmuşlardı. 20 Mart 1848 tarihinde ise Diyarbakır'da İzzettin Mahallesinde oturan Hüseyin Ağa-zâde Hafız Mehmet yine aynı mahallede oturan Mihan'dan 8995 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla mahkemeye müracaat etmiş, Mihan bunu kabul etmemiş ve görülen dava sonucunda Molla Mehmet b. Sait ile Hüseyin b. Ali adlı Müslimler, Mihan'ı doğruladıklarından, Hafız Mehmet'in davası reddedilmişti. Bu örnekleri daha çoğaltmak mümkündür. Ancak yukarıda sıralanan belgelerden de anlaşılacağı üzere gayr-i müslim unsurlar tam bir eşitlik içinde hayatlarını sürdürmekteydiler. Bu arada

---

¹³⁰ Yılmazçelik, a.g.e, s.263

gayr-i müslimler sadece çeşidi anlaşmazlıklarda değil, ev satışı, tereke taksimi gibi konularda da mahkemeye müracaat etmek suretiyle, işlerini Müslümanlara sağlanan haklardan istifade ederek sürdürüyorlardı.

Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde yer alan terekelerden anlaşıldığı üzere, incelenen dönem içerisinde ekonomik yönden de, gayr-i müslimler oldukça iyi bir durumdaydı. Daha ziyade ticaretle uğraşan ve bu arada Diyarbakır'da bulunan kuyumcu esnafı içerisinde oldukça fazla sayıda faaliyet gösteren gayr-i müslim unsurların hayat seviyeleri, Müslüman halkın pek çoğundan iyi bir durumdaydı. Meselâ 13 Temmuz 1800 tarihinde ölen Manim'in bıraktığı servet 21496 kuruştur. Bu ise o zamanın şartlarına göre oldukça iyi bir paraydı. Diyarbakır'da tıpkı Müslüman halk gibi, gayr-i müslimler de birinin ölmesi durumunda mahkemeye haber vermek zorunda idiler. Miras işlemi de İslam hukukuna göre yapılmaktaydı. Ağustos ortaları 1836 tarihinde "Amid Naibine" hitaben gönderilen bir fermanda, Diyarbakır'da yaşayan gayr-i müslim halktan birinin ölmesi durumunda, terekesinin yazılması ve mirasının paylaşılması sırasında fazla alındığı belirtilmiştir. Bu dönemde Diyarbakır şehrinde yaşayan Müslüman ve gayr-i müslim unsurların terekeleri karşılaştırılacak olursa, Müslüman ve gayr-i müslim terekelerinde geçen giyim, kuşam, oturma odası eşyası, yatak odası eşyası, mutfak eşyası, aydınlatma, silâh, bıçak ve benzeri malzemelere verilen adların ve kullanım amaçlarının aynı olduğu görülecektir. Yani bir Müslüman evinde hangi eşya bulunuyorsa bir gayr-i müslim evinde de, aynısını bulmak mümkün olmaktadır. Bu ise şehirde yaşayan halkın bazı küçük farklılıklar dışında etnografik açıdan kaynaşmış olduklarının bir göstergesi olarak görülebilir. Bu durum gayr-i müslim unsurların uzun bir dönem Türk kültürü içerisinde yaşamış olduklarından, bu kültürü ne kadar fazla benimsemiş olduklarını göstermektedir. Bu arada bu tesirin bir sonucu olarak, Diyarbakır'da yaşayan gayr-i müslim halktan bazı kişilerin zaman zaman kendi istekleri ile İslam dinini kabul etmekte oldukları görülmektedir. Esmâ, Ayşe, Murad, Fatma ve benzeri isimler alan ve bu işlemi mahkemede tescil ettiren bu kişiler Yahudi, Ermeni ve Rum gibi değişik milletlere mensup idiler.¹³¹

Şehirde yaşayan grupların sosyal hayatlarının bir göstergesi de, ailelerin çocuklarına isim olarak verdiği, inandığı zevk aldığı isimler olsa gerektir. Bu sebeple

---

¹³¹ Yılmazçelik, a.g.e, s.264-265

incelenen dönemde Diyarbakır şehrinde kullanılan isimler ve lakaplar da ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulmuş olup, Müslüman ailelerin en fazla kullandıkları isimler; Mehmet, Mustafa, İbrahim, İsmail, Bekir, Ali, Hasan, Hüseyin, Yusuf, Salih'dir.¹¹⁵

Diyarbakır şehrinde yaşayan gayr-i müslim ailelerin ise en çok kullandıkları isimler O han, Ohannes, Serkiz, Manok, Kirkor, Karabet, Bedros, Agop, Meryem, Vartan, Erakil, Esber, Tamo, Haço, Bagos, Makdis, Maksi, Eko, Lusi ve Asdos gibi isimlerdir. Gayr-i müslim aileler de tıpkı müslüman aileler gibi daha ziyade dinî mahiyetli isimler kullanmış olup, çocuklarına inandıkları dinlerin, büyüklerinin ve azizlerinin isimlerini koymuşlardır. Bunun yanı sıra Diyarbakır'da yaşayan gayr-i müslim ailelerden bazılarının çocuklarına Sultan, İbrahim, Sadakat, Durmuş, Altun, Murad ve benzeri vermeleri de oldukça dikkat çekmektedir. Şehirde yaşayan Müslümanlarda olduğu gibi, gayr-i müslimlerde de, kullanılan lakaplar mensup oldukları meslek ve sosyal grupları ile fizikî özelliklerini belirten lakaplardır. Mesela İnce, Değirmenci, Altuncu, Katırcıoğlu, Hallaç, Bezzaz, Kocabaş, Keşiş ve benzeri lakaplar buna örnek olarak verilebilir. Sonuç olarak ise XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'da yaşayan Müslüman ve gayr-i müslim ailelerin kullanmış oldukları kadın ve erkek isimleri daha ziyade dinî mahiyetli olup, bu toplumların kendi kültürlerin bir sonucu olduğu gibi aralarındaki kültür alış verişini de göstermektedir, denilebilir.¹³²

Diyarbakır, yüzyıllar boyunca dinsel hoşgörüden uzaklaşmamış, etnik ve dinsel mozağini korumuştur. Bu nedenle de Müslümanlar, Hristiyanlar, Ermeniler ve Yahudiler, değişik mezhepler, tarih boyunca Diyarbakır'da beraber yaşamıştır. Bundan ötürü Diyarbakır'da birçok kilise yapılmış ve bunların bazıları günümüze kadar ayakta kalabilmiştir.

2.3.2. XIX. Yüzyılda Diyarbakır'da Şehir ve Kırsalda Sosyal Tabakalar

Kentte gayr-i müslimler arasında sosyal tabakalaşma azınlık psikolojisinin etkisinden olmalıdır ki, etnik ve dinsel örüntü üzerine şekillenirken, Müslümanlar arasında güç merkezli bir tabakalaşma mevcuttur. Müslümanlar kimi zaman akrabalık, aşiret ilişkileri içinde aşiret reisi, şeyhler, ağalar etrafında toplanırken, kimi zaman devlet erkini elinde bulunduran vali ve askeri güçler yanında tavır alabilmekte idi. Ermeni,

¹³² Yılmazçelik, a.g.e, s.265

Yakubi, Katolik ve Protestanların dinî olarak tabakalaşmasında, hatta zaman zaman geleneklerinin yozlaşmasında batı eğitilmiş ruhban ve misyonerlerin önemli ölçüde etkisi bulunmaktadır.

Aslında tabakalaşmanın en güzel göstergesi, bankacılık ve ticari işlemlerin henüz gelişmediği Osmanlı toplumunda borç-alacak ilişkileridir. Ekonomik sıkıntı söz konusu olduğunda, sorunu her dinsel topluluk kendi içinde çözmekte, bu da dini tabakalar içinde bir bütünlük olduğunu göstermektedir. Müslüman toplumda bu ilişkilerde ağa, efendi unvanları taşıyanların yoğun olduğu da bir gerçektir.¹³³

Bu ise ekonomik varlığın unvanlardaki rolünü göstermektedir. Şehirde meslekler açısından da bir tabakalaşma söz konusudur. Müslümanlar daha çok askerlik, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırken, gayrimüslimler zanaat ve ticaretle uğraşmaktadır. Örnek olarak hekimlik ve eczacılık gayrimüslimlerin tekelindedir. Camii's-safa mahallesinde 1867'de hastalanarak ölen Şeyh Mehmed Efendi'nin gayri Müslim olan hekim Ohannes ve kalfasına 70 kuruş borcu bulunmaktadır. 1874'de Diyarbakir'deki IV. Ordu'da görev yapan kamu çalışanlardan 15'i gayr-i müslimdir ve bunlar doktor, eczacı, katip ve katip vekili olarak görev yapmaktadır.

Şehirde gayr-i müslim ve Müslümanlar giysilerinden ayırt edilebilmekte idiler. Gayr-i müslim kadınlar yalnız beyaz manto giyebilirken, serbestçe dışarıya çıkabilen Müslüman kadınlar mavi manto ile gezip, uzun şeritli peçeler takmaktaydılar. Ermeni erkekler ise etrafına geniş ve uzun muslinden bir kumaş sardıkları kırmızı kalpaklar giyiyorlardı. Şehrin ileri gelenleri, zenginler, hükümette çalışanlar İstanbullular gibi giyiniyorlardı. Tüccar, esnaf ve bütün halk şalvar, entari, cübbe giyip İslami bir yazma, abani veya Hristiyan siyah bir mendil sararlardı. 1897-1898'lerde Batılılaşmış Hristiyan gençleri, şalvar ve entarinin üstüne cübbeye karşılık gelmek üzere ceket giyme modasını çıkarmışlardı.

Şehirliler ve kırsal kesimde yaşayanlar daha çok kırsaldaki arazilerin işlenmesi konusunda işbirliği içinde idi. Kırsaldaki bir kısım arazinin ekimi ve ürünün yetiştirilmesi, orali çiftçilerle yapılırken finansmanı şehirdeki kişilerce karşılanıyor, böylece bir tür ortaklık doğuyordu. Şer'iyye Sicilleri'nde mal varlıkları içinde sıkça geçen "Mezru hınta,

---

¹³³ Yediyıldız&Tomenendal, a.g.e, s.361

şair, çeltik" bunu göstermektedir. Buna sahip şahısların genel olarak arazileri bulunmamaktadır.¹³⁴

2.3.4. Diyarbakır Vilayetinin İdari Yapısı

Klasik Osmanlı İdari sisteminde ülke "Vilayet" veya "Eyalet" diye adlandırılan büyük idari ünitelere bölünmüş olup, eyaletler ise "Sancaklar" oluşturmaktaydı. Eyalet ve sancakların merkezi durumunda olan şehirler, böylece aynı zamanda idari bir merkez olma özelliğine sahiptirler. Ülke yönetiminde gerek eyaletlerde ve gerekse sancaklarda görev yapan kimseler aynı zamanda şehir idaresinden de birinci derecede sorumlu idiler. Bu sebeple Osmanlı İdari yapısında meydana gelen değişmeler, doğrudan şehir idaresine de tesir etmiştir.¹³⁵

Diyarbakır, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Birçok kültür ve Medeniyetin ortaya çıktığı, kutsal metinlerde adının zikredildiği Mezopotamya diye anılan coğrafyanın Yukarı Dicle bölgesinde bulunmaktadır. Yukarı Mezopotamya'nın önemli bir kavşağında bulunması, önemli bir merkez olmasını sağlamıştır. Yukarıda ifade edilen özelliklerinden ötürü birçok aşiret, beylik, devlet ve imparatorluğa ev sahipliği yapmış olan Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmeden önce Safevi Devletinin hâkimiyeti altındaydı. Safevilerin lideri Şah İsmail Diyarbakır'ı bir asırdır yönetmekte olan Akkoyunlu Devleti'nde 1507 yılında alarak kendi devletine katmıştı. Safevilerin elinde bulunan Diyarbakır, bu devletin Osmanlı sınırındaki en önemli kentlerinden bir tanesiydi. Dolayısıyla Diyarbakır'ın alınması, doğu sınırları açısından ve özellikle İran'a karşı önemli bir teminat oluşturacağından, Osmanlı Devleti için bu dönemde büyük önem taşımaya başlamıştı.¹³⁶

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile, Osmanlı idari teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşekkül etmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Diyarbakır Beylerbeyliğinin ilk idari taksimatına bakıldığında bölgenin ilk dönemlerde, Safevi dönemi tesiri ile oldukça geniş bir sınıra

¹³⁴ Yediyıldız&Tomenendal, a.g.e, s.362

¹³⁵ Yılmazçelik, a.g.e, s.173

¹³⁶ İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt II, Ankara 1983, s.273

sahip olduğu ve bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı gör÷lmektedir.¹³⁷ Bir süre sonra Erzurum Beylerbeyliği teşkil edilerek, Diyarbakır Beylerbeyliği'nin kuzeyindeki bir kısım yerler buraya bağlanmıştır. Kanuni döneminde ise Van ve Urfa eyaletleri teşkil edildiğinden, doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere geçtiği gör÷lmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen, Diyarbakır Eyaleti, Osmanlı döneminde ayrı bir öneme sahip olmaya devam etmiştir.¹³⁸

Diyarbakır'ın, Osmanlı Devleti için ayrı bir öneme sahip olması bölgenin İran'la sınır olmasından kaynaklanıyordu. Bundan ötürü Osmanlı Devleti, Diyarbakır bölgesini çoğu zaman üs olarak kullanabilmekteydi. Osmanlı Devleti buraya tayin etmiş olduğu valilere birçok dini ve sosyal yapılar inşa ettirmekle şehre verdikleri önemi göstermişlerdir. Diyarbakır Vilayeti, Osmanlı döneminde idari, askeri ve kültürel bir merkez olmasının yanı sıra ekonomik sahada da önemli bir yere sahip olduğu ifade edilir. şehirde yer alan önemli tesislerin varlıklarını XIX. Yüzyıla kadar devam ettirmeleri bunu ispatlamaktadır.¹³⁹

Diyarbakır idaresinin tarihsel sürecine bakıldığında dikkat çeken önemli husus çok fazla sayıda idareci değişikliğinin olmasıdır. Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1515 senesinden 1838 senesine kadar yani 323 yıllık bir sürede toplam olarak 253 vali görev yapmıştır. Bu sayının dönemlere göre taksimatı yapıldığında XVI. Yüzyılda (1516-1600) 84 senede 34 vali görev yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında bütün Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Diyarbakır Eyaletinde de idarenin en İstikrarlı olduğu devre bu devredir. XVIII. Yüzyılda (1600-1700) 100 senede 88 vali, XVIII. Yüzyılda (1700-1800) 100 senede 91 vali, XIX. Yüzyılın ilk yarısında (1800- 1838) 38 senede 39 vali görev yapmıştır. Bu durumun değerlendirilmesi yapıldığında şu sonuca ulaşılabilir:

"Osmanlı Hâkimiyeti süreci içerisinde, bütün ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin kuvvetli olduğu dönemlerde idarede istikrar söz konusudur. Merkezi idarenin zayıflamasına paralel olarak eyalet idaresinde de ciddi rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. Bir eyalet valisi tayin edildiği yeri tam olarak tanımadan oradan ayrılmış ve bu durum ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Ayrıca yüzyıllar içerisinde Osmanlı valilerinin

¹³⁷ Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 27-28

¹³⁸ Yılmazçelik, a.g.e, s.8

¹³⁹ Yılmazçelik, a.g.e, s.8-10

görev yerlerine bizzat gitmeyerek, yerlerine mütesellimler göndermeleri de idarede ciddi rahatsızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.”¹⁴⁰

Osmanlı döneminde Diyarbakır şehri ile ilgili belgelerde Diyarbakır Eyaleti Valileri için daha ziyade "Diyarbakır Valisi" tabiri kullanılırken, zaman zaman "Diyarbakır Mutasarıfı, Mîr-i Mîrân" ve bazen de "Diyarbakır Beylerbeyi" gibi tabirler kullanılmıştır. Diyarbakır vilayeti XIX. Yüzyılda birçok değişikliğe uğramıştır. 1869'da Diyarbakır, Mamure tül-aziz(Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Daha önce birer sancak olan Diyarbakır vilayetine bağlı pek çok yer de kaza haline getirilmiştir. Ergani, Palu ve Malatya kazaları Mamure tül-aziz, Siverek, Lice, Silvan ve Res'ülayn kazaları Diyarbakır, Cizre ve Nusaybin kazaları da Mardin sancaklarına bağlanmıştır.

Tablo 3: 1869-1870 Tarihleri Arasında Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksim¹⁴¹

Diyarbakır Merkez Sancağı Kazaları	1- Amid
	2- Siverek
	3- Lice
	4- Silvan
	5- Re'sülayn
Mamüretül-aziz Sancağı Kazaları	1- Harput
	2- Ergani Madeni
	3- Palu
	4- Maden-i Keban
MalatyaSancağıKazaları	1- Malatya
	2- Hısnı-Mansur
	3- Kahta
Siirt Sancağı Kazaları	1- Şirvan
	2- Garzan
	3- Eruh
MardinSancağı Kazaları	1- Mardin
	2- Midyat
	3- Cizre

¹⁴⁰ İbrahim Yılmazçelik "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat Universty Journalof Social Science, Cilt X, Sayı: 1, Elazığ 2000, s.233

¹⁴¹ Bozan, a.g.e, s.8

2.3.5. Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Kültürel ve İktisadi Hayat

Diyarbakır'da altmışların sonlarına kadar, asırlardan beri süregelen uzun bir zaman diliminde halk "büyük aile" biçiminde yaşamıştır. Dede, nine, çocuklar ve torunlar olarak üç neslin bir arada yaşadığı bu hayat tarzı, yalnız oğulların evlenmesi ile değil, bazen de kızın evlendiği erkeğin kız evine iç güveysi olarak gelmesi ile de meydana gelirdi. Diyarbakır'da evlerde kişiler arası davranışlarda büyükten küçüğe inen belirli bir disiplin söz konusudur. Genelde konuşmalarda, yemeklerde başlama sırası büyüklere aitti. Yeni evli gençler çocuk sahibi olduklarında çocuklarını baba ve annelerinin önünde kucaklarına alıp sevip okşayamazlardı.¹⁴²

Diyarbakır'da gün erken başlardı. Bu uygulama hem Müslim hem de gayr-i Müslim için geçerliydi. Sabah namazından sonra kahvaltı yenir, erkek işine gider kadın da ev işlerini yapmaya başlardı. Evin avlusunu ve dış kapının önünü komşu evin duvar hizasına kadar yıkayıp süpürerek temizler, çöpü de dış kapının yanına çöpçünün alması için bırakırdı. 1960'ların ortalarına kadar mahremlüğün korunması için sokak çöpçüleri kadınlardan oluşurdu.¹⁴³

Diyarbakır'da kale içi sokakları genellikle bir araba geçemeyecek kadar dardır. Buna, sıcağın tesirinden kurtulmak ve sur içine sıkışmak zorunluluğu neden olarak gösterilmiştir. Diyarbakır'da evler genellikle avluludur. Avlular siyah bazalt kesme taşlarla muntazam bir şekilde döşelidir. Bu bazalt taşın iki cins olduğu ifade edilir. Birincisi içerisinde hava habbeleri kalarak boşluk bulunan taştır ki buna "dişitaş" denilir. İkincisi bu boşlukları bulunmayan ve "erkek taş" diye anılan bazalt taşıdır. Evlerin avluları daha çok dişi taşlarla döşenmiştir. Bu dişi taşların yazın sıcak günlerinde, güneşin batmaya başladığı sıralarda, üzerine birkaç teneke su dökülünce bir serinlik oluşturduğu ifade edilir. Diyarbakır evleri kendine özgü yapısı itibariyle ayrıcalıklı olduğu ifade edilir.¹⁴⁴

Sur içindeki evler, düzgünlük, düzenlilik olguları çerçevesinde ve insan ruhunda dinlendirici, rahatlatıcı; görsel ve ruhsat simetriye uygun olarak inşa edildiği belirtilir.

¹⁴² M.Şefik Korkusuz, Eski Diyarbakır'de Gündelik Hayat, Beyan, İstanbul 2013, s.26

¹⁴³ Korkusuz, a.g.e, s.28

¹⁴⁴ Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırım, Cilt I, Doruk Matbaası, Ankara 1982, s.155

Evler üç ana ögeden oluşmuştur. İç mekânlar, dış mekân ve bahçe. İç mekânlar, avlu ile doğrudan bağlantısı olan birimlerdir. Evlerde aynı zamanda yazlık ve kışlık görümler ile geleneksel İslam kültürünün oluşturduğu mimaride rastlanan haremlik ve selamlık kısımları ana birer unsur olarak bulunmaktadır. Evlerdeki ince zevklerle yapılan süslemeler ve dekorlar derin bir kültür ve mimari geleneğin yansımaları olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında mimari ile yaşam arasında kurulan ilişki bağlamında konut yapısına bakıldığında Diyarbakır'ın yörede görülen en derinlikli ve özgün bir mimari kültüre sahip olduğu söylenebilir.¹⁴⁵

Diyarbakır sosyal hayatının bir yansıması da "misafir algısı" dır. Diyarbakır'da misafirlik "mistik bir dokunulmazlık " taşırdı. Aileler maddi durumları ne olursa olsun yatıya ya da yemeğe gelen misafirleri ağırlamakta hiçbir fedakârlıktan kaçınmazdı. Yatıya gelen misafire evin en iyi odası hazırlanır, en temiz çarşaf, yorgan ve yastık serilir, abdest yeri gösterilir ve yanına bir sürahi su da konularak kendileri yalnız bırakılırdı.

Eski bir yerleşim yeri olan Diyarbakır, tarihi süreç içerisinde birçok ilim adamı, şair, devlet adamı yetiştirmiştir. Geleneksel medrese kültürünün hâkim olması ve tekke türü yapılanmalarının varlığı şehrin ilim ve kültür seviyesini yükseltmiştir.

Eski Diyarbakır'da eğitim, kültür ve sanat yüksek düzeye sahip olduğundan şehir insanları da aydın ve bilgili insanlar olarak yetişmiştir. 1890-1894 yılları arasında Diyarbakır'da valilik yapan Giritli Sırrı Paşa'nın şöyle dediği nakledilir:

“Diyarbakırlılardan müctemi' bir cemaatte gözlerimi bağlayıp otursam ve elimi atsam, tuttuğum ya muhakkak ya şair, ya münşi'dir.”¹⁴⁶ Şairlerin her biri yazdığı şiirlerinin her mısrasını ayrı bir dilde (Arapça, Farsça, Osmanlıca ve Kürtçe) yazabilme kabiliyetine sahipti. Kütüphaneler bir yörenin okuryazarlık ve ilim seviyesini gösteren önemli göstergelerdendir. Bir başka deyişle bir memleketin kültür düzeyini ölçmede kütüphanelerin önemli bir yeri vardır. Halkın kültür ufkunun gelişmesine, bilim, sanat ve edebiyat erbabının yetişmesine olanak sağlama bakımından büyük önem taşırlar.

---

¹⁴⁵ Binici, a.g.e, s.105

¹⁴⁶ Korkusuz, a.g.e, s.30

XVIII. yüzyılda yetişmiş Âmidî, Sıbgatullah, Ebûbekir, Kurşunluzâde Mustafa gibi bilim adamları ile Vâli, Hâmi, Ahmed Mürşidî, Lebîb gibi şairler ile, XIX. yüzyılda yetişen Sırrî ve İffet Hanımlar divan edebiyatında, Celâl Paşa, Azmî, Râşid, Osman Nuri Paşa, Hacı Râgıb, Şaban Kâmî, Said paşa gibi ilim adamları dönemlerinin önemli simaları olarak örnek verilebilir. Yine bu dönemde Diyarbakır'da yetişen saz şairlerinin sayısının 26 olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁷ İrfan kültürünün yerleşmesine imkân tanıyan tekkelerin çok sayıda olması şehir için başka bir kazanım olarak değerlendirilebilir.

Diyarbakır'da bir dönem bir milyon kırk bin (1.040.000) cilt kitaplık bulunması, bunun yanında Cumhuriyet dönemine yakın Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi, Ömer Camidi Kütüphanesi, Hüsreviyye Medresesi Kütüphanesi ve Rağıbiye Kütüphanesi gibi epey kitap bulunduran kütüphanelerin varlığı Diyarbakır'ın ilim ve kültür seviyesini göstermesi açısından önemlidir.¹⁴⁸ Bunun yanı sıra Diyarbakır'ın Osmanlı döneminde imparatorluk toprakları içinde en önemli sanat, müzik ve edebiyat üretiminin gerçekleştiği ilk beş kentten birisi olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁹

Diyarbakır, tarihin her döneminde bir ticaret merkezi niteliği kazanmıştır. Bu özellik, şehirde alışveriş kurum ve merkezlerinin kurulmasına yol açmış, çoğu mimari olarak da önem taşıyan bu kurum ve kuruluşlar, buldukları semtlere de ad olmuşlardır. Kasap çarşısı, Kuyumcular çarşısı, Papuççular çarşısı, Kazancılar çarşısı, Yoğurt pazarı gibi nitelendirmeler ticari faaliyetlerin belli merkezlerde yoğunlaştığını göstermektedir.¹⁵⁰

İktisadi hayatın temel dinamikleri esnaflardır. Esnaflar bölgenin önemli yansımalarıdır. "Güven, sadakat ve doruluk bir esnafın olmazsa olmaz özellikleridir" anlayışıyla hareket eden esnaf toplulukları geniş perspektifte Osmanlı ticari hayatının önemli organizasyonlarındandı. Esnaf olmak isteyen kişi aşağıda ayrıntılı bir şekilde ifade edilen sürece dâhil olması ve sürecin gereklerinin yerine getirmesi gerekirdi. Diyarbakır'da uygulanan "esnaf olma sistematığına geçmeden önce Osmanlı'da genel olarak uygulanan işleyişe bakmak yerinde olur. Çünkü Diyarbakır uygulaması nüans

¹⁴⁷ Şevket Beysanoğlu, Anıları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyet'e Kadar, Cilt II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.760

¹⁴⁸ Korkusuz, a.g.e, s.104

¹⁴⁹ Binici, a.g.e, s.102

¹⁵⁰ Korkusuz, a.g.e, s.57

farklarıyla beraber Osmanlı uygulamasının bölgesel yansımasıydı. Osmanlı Devlet'indeki esnaf topluluklarının sistematığı şu şekilde ifade edilmektedir:

Osmanlı esnaf olma "Ahilik Sistemine" bağlıydı. Ahiliğe giriş, şerbet içmek (şürb), şedd veya peştamal kuşanmak ve şalvar giymekle gerçekleşirdi. Ahilik bünyesi içindeki esnaf birlikleri ustalar, kalfalar ve çıraklardan oluşuyordu. Çıraklıktan itibaren birlik içinde yükselmek için mesleki ehliye ve liyakat şarttı. Çıraklar, mesleği çok iyi öğrenmedikçe dükkan açamazlardı. Bir şehirde mevcut zenaat şubesi kadar olan ahilerden birisi diğerlerine reis oluyor ve buna "Ahi Baba" deniyordu.¹⁵¹ Ticari ve sınai herhangi bir mesleğe devam etmek imtiyazına "gedik" (lonca) denirdi. Esnaf topluluğu ihtisap ağası tarafından denetlenirdi. İhtisap ağası kirayla tutulan yerlerin diğer vergi gelirlerini toplardı. İstanbul'daki ihtisap ağasının otuz bir kişilik koloğlanları diye bilinen yardımcıları vardı. Özet olarak, bunlar, dükkâncıların kusurlarını cezalandırmak yetkisine sahipti. Esnafın cezalandırılmasında Yeniçerilerin yardımı da görülürdü. İstanbul'da çoğu kez sadrazam yeniçeri ağası, kadılar ve diğerleri ile teftişe çıkardı.¹⁵²

Esnafılıkta usta olmak kolay erişilen bir seviye değildi. Önce Çıraklık dönemi gelirdi. Çıraklar kendi ustasının izni olmaksızın başka ustaya gidemezlerdi. Çıraklar gerekli aşamaya ulaştıklarında, dükkân açmaya yalnız usta izin verirdi. Bu hususlar esnaf kethüdaları tarafından padişaha iletildiğinde durum incelenir ve gereği yapılırdı.

Çıraklıktan sonra kalfalık gelir. Bir çırak üç yıllık lonca eğitimini bitirince, o, lonca üstatları ve lonca heyetinin özel oturumuna çağrılırdı. Aday, özel giysisini giyer, sonradan çırağa hamilik edenin onayı alınır, onun izninden sonra çırak kalfa olup, peştamal bağlar, üstatlarının elini öperdi. Usta olmak için üç yıl kalfalık edilmesi, müşterilere iyi davranılması şarttı. Loncalar arasında ustalar arasında en iyi olanlarına ihtiyar denilirdi.¹⁵³ Eski Diyarbakır'da esnaf olma sistemi, yukarıda ifade edilen sistemin bölgesel şekliydi.

Eski Diyarbakır'da her meslek grubu vardı, bunlar şimdiki adı ile "Oda", eski adı ile "Lonca"larına bağlı idiler. Tüm loncaların birer başkan konumunda şeyhleri vardı. Şimdiki gibi herkes istediği gibi işyeri açıp çalıştıramazdı. İşyeri açmak isteyen

¹⁵¹ Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Toplum Yapısı, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003, s.141

¹⁵² Yücel Özkaya, 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.70

¹⁵³ Özkaya, a.g.e, s.7

öncelikle kendi mesleğindeki loncanın şeyhi ve tanınmış ustaların karşısında hem meslek hem de ahlaki sınavdan geçerlerdi. Eğer sınavda başarılı olurlarsa, kendilerine o mesleğin kuşağı bağlanır ve dua ile temenniler ile izin belgesi verilirdi.¹⁵⁴

---

¹⁵⁴ Korkusuz, a.g.e, s.113

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILIN İLK YARISINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ŞEHRİN SOSYAL YAPISINI ETKİLEYEN OLAYLAR VE VİLAYETTE SOSYO- KÜLTÜREL HAYAT

3.1. BİRİNCİ ERMENİ OLAYLARI

Bağımsız bir devlet kurdukları dönemleri son derece kısa olan ve Anadolu'dan geçen bütün fetihlere boğun eğen Ermeniler, XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı devleti yönetiminde azınlık olarak yaşamışlardır. Osmanlı devleti, Ermenilere karşı sürekli iyi davranmış, her zaman ulusal ve dini düşüncelerine saygılı olmuş, kendilerine en önemli hizmetleri vermek suretiyle onlara güven göstermek ve değer vermekle birlikte sosyal ve fikri gelişmeleri, refah içinde olmaları için gerekli önlemleri almış ve onlara özgü haklar tanımıştır. Örneğin, Emeni Milleti Nizamnamesi ile Ermeni toplumuna diğer Hristiyan unsurlardan farklı birtakım ayrıcalıklar tanınması Osmanlı devletinin Ermenilere güven duymaları ve hatta bağlılıkları denemiş bu nedenle kendileri tek Hristiyan unsur “Milleti Sadık’a” olarak kabul edilmişler.¹⁵⁵

Ermeniler bu güven ve hoşgörü ortamında Osmanlı devletinde serbestçe okullarını açar, yönetir, eğitim yapar, öğretmen papazlarını atar, ulusal ve dini sorunlarını açıkça tartışır, ticareti ve tarımlarını rahat ve huzur içerisinde yapar ve devletin en üst makamlarında görev alırken, diğer ülkelerde ise özellikle Rusya'daki Ermeniler, Rus yönetiminin baskısı altındaydılar. Örneğin ermeni dilinde eğitim ilkökul derecesinde bile yasaklanmıştı, öte yandan Katogigoslara ait vakıfları, okul ve dini

---

¹⁵⁵ Halil Metin, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, MEB Yy., Ankara 2001, s.57

kurumları zorla Ermenilerin elinde alınmıştı ve Ermenililerin seyahat özgürlüğü bile değişik kayıt ve sınırlamalar getirip onlara ikinci sınıf vatandaşı gibi davranıyorlardı.¹⁵⁶

Osmanlı devletinin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da daha önceleri Müslümanlarla Ermeniler arasında dostane münasebetler, iş ilişkileri ve komşuluk mevcuttu. Yüzyıllarca Müslümanlarla Ermeniler beraber yaşamışlar, aralarında herhangi bir çatışma ve problem yaşamamıştı. Ama 93 (1877) harbinden sonra Osmanlı devletinin Çarlık Rusya'sıyla imzaladığı 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos(Yeşilköy) anlaşmasıyla ilk defa Ruslar "Ermenistan" tabirini resmen kullanarak Osmanlıya da kabul ettirmişler.

Bu anlaşmanın 16. Maddesinde: "Osmanlı devleti, Ermenilerin bulunduğu eyaletlerde, yerli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenleri vakit geçirmeden yapmayı ve Ermenilerin, Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyetlerini sağlamayı" taahhüt edecek deniliyordu. Bu tarihten itibaren Rusya, Doğu Anadolu'da bir "Ermenistan" devletini kurma siyasetini gütmeye başlamışlar. Ruslardan yardım ve teşvik gören Ermeniler de Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devletini kurmak için çalışmalara başlamışlar bu amaçla 1872 tarihinde Van şehrinde "İttihat ve Halas Cemiyeti", 1881'de Erzurum'da "Şurayı Ali", 1881'de yine Van'da "Karahaç", 1887'de İsviçre'de "Hınçak", 1890' Tiflis'te "Taşnaksutyun" adıyla başlıca beş Ermeni cemiyeti kurulmuştur.¹⁵⁷

93 harbinden sonra Diyarbakır'daki Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki dostane ilişkiler bozulmaya başladı. Ermeniler yavaş yavaş davranış ve tutumlarını değiştirerek Müslümanlara karşı düşmanca davranışlarda bulunmaya başladılar. Örneğin Diyarbakır'ın büyük âlimlerinden herkesin saygı gösterdiği Ali Efendi'nin sarığını başından kaparak tahkir ve tezyif ettiler. Amaçları Müslümanları heyecanlandırıp istedikleri kargaşayı çıkarmaktır. Fakat Müslümanlar temkin, sabır ve basiret gösterip Ermeni komitelerin arzuladıkları kargaşa ve kaosun meydana gelmesine fırsat vermemişler.

---

¹⁵⁶ Halil, a.g.e, s.57

¹⁵⁷ Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, Cilt II, Ankara 2003, s.723

1 Kasım 1895 tarihinde Müslümanlar camilerde Cuma namazı kılmakta iken her tarafta silah sesleri duyulmaya başladı. Ermeni fedaileri Cami-İ Kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasa camilerine saldırdılar. Bazı Müslümanlar camiinin avlusunda hayatlarını kaybettiler. Müslümanlarda karşılık verince şehir merkezinde Müslümanlarla Ermeniler arsında üç gün süren çatışma başlamış oldu. Şeyh Matar caddesindeki boyacı dükkânında çıkarılan yangın hızla yayılarak Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahipazarı, Buğday Pazarı, Kazancılar ve Uzun Pazar sınırları içindeki 677 vakıf ve o kadar da şahıslara ait dükkân, fırın, ticarethane ve İşhanı tamamen yandı. Ermeniler yangını söndürmek isteyen memur ve askerlere kurşun yağdırdılar. Diyarbakır çarşısında 870 dükkân yandı. Bunlardan 677'si cami ve mescitlerin vakfı, geri kalanlar da Müslümanlara ait olan şahsi dükkânlardı.¹⁵⁸

Ermenilerin sokaklardaki dükkânlarda yangın çıkmadan önce kıymetli eşyalarını evlerine taşımalarının ispatlanması, yanan dükkânların İslam vakıflarına ait olması, yangının söndürülmesine gelen halka Ermeniler tarafında ateş açılması, yangının Ermeniler tarafında çıkarıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Müslümanlar ile Ermeniler arasında 3 gün süren çatışmalarda Müslümanlardan 70 şehit ve 80 yaralı, Ermenilerden ise 300 ölü ve 120 kişi yaralanmıştır.¹⁵⁹

Olaylar Karşısında Merkezi İdarenin Tutumu

Olaylar sırasında gerek vilayetin ve gerekse de Erzincan'da bulunan Dördüncü Ordu'nun halkı ve görevlileri sağduyulu olmaya davet ettikleri, "Harekat-I Şekavete" cüret eden Ermenilere karşı nasihatle buldukları, onlara kanun ve adalet dairesinde muamele edilmesi gerektiği, rehavet ve gaflet gösterecek memurların kendilerini sorumluluktan kurtaramayacağı ısrarla ifade edilmiştir. Olaylar sırasında görülen birdiğer durum ise vilayet merkezinde bulunan asakir-i nizamiye ile jandarma birliklerinin olayları bastırmada zaman zaman yetersiz kaldığı, bu nedenle de bağlı bulunulan Dördüncü Ordu'dan ısrarla ve ivedi bir şekilde yardım talebinde bulunduğu görülmektedir. Diyarbakır'de hareket-i şekavetkeraneyecür'et eden Ermenilerin suret-i tedip ve terbiyeleri hakkında Seraskeriye ve ilgili nazırlıklar arasında yapılan müzakereler Meclis-i Mahsusa-i Vükale'damütala'a edilmiş, alınan kararlar ariza-i

¹⁵⁸ Vedat GÜLDOĞAN, Diyarbakır Tarihi, Ankara 2011, s.129

¹⁵⁹ Beysanoğlu, a.g.e, s.729

müşterekede şöyle açıklanmıştır:“Hareket-i şekavetkeraneyecür’et iden Ermenilere terk-i silah ile nasihatte bulunulması Diyarbekir’de hareket-i şekavetkeraneyecür’et iden Ermenilere evvele mirde terk-i silah ile hükümete duhulet eylemeleri zımnında vasaya icrasıyla kabul itmedikleri halde üzerlerine kuvve-i askeriye sevkiyle terbiye idilmeleri ifade edilir”

22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) günü Diyarbekir’de Ermeniler tarafından ika’ edilen fesad ve şuriştedabiri mahalliye ile ref’ olunmak derecesine gelmiş iken, bazı Ermenilerin Kilise ve hanelerinde tahassun iderekasakir-i nizamiye ve jandarmaya teşhir-i silah eylemek gibi hareket-i fesadkeraneleri ile tekrar memleket içinde iğtişaş zuhur idildiği Diyarbekir vilayetinin iş’aratından anlaşılacak en yakın mahalden iki tabur nizamiyenin seyr ü ser’i ile Diyarbekir’e yetiştirilmesi zımnında Dördüncü Orduyu Hümayun Müşiriyeti’ne tebligat icra kılındığı ve bazı vilayet-i şahanede yine bu misüllü Ermeni müfsidler tarafından vuku’a gelen hareket-i bağıyaneden (serkeşlik) izhar-ı nedametle terk-i silah itmeleri ve kabul itmedikleri halde o makulelerin (takım) kanun dairesinde jandarma ve asker vasıtasıyla şedidante’dib ve terbiye edilecekleri kendilerine vasait-i münasibe ile takdim olunarak te’siri görülemez ise ka’ide-i askeriye tevfikân üzerlerine kuvve-i askeriye sevkiyle emr-i terbiyelerinin icrası”

Dâhiliye Nezareti’nden Diyarbekir vilayetine gönderilen 22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) tarihli telgrafta şunlar yazılıdır: “Diyarbekir’de hareket-i şekavetkeraneyecür’et eden Ermenilere öncelikle terk-i silah ile hükümete dahlet eylemeleri için Yasaya icra edilip, kabul etmedikleri halde üzerlerine kuvve-i askeriye sevkiyle terbiye edilmesi”

22 Teşrin-i Evvel 1311 (3 Kasım 1895) tarihinde Seraskeriye’den Diyarbekir vilayetine gönderilen şifreli telgrafta istenilen askerin hemen yetiştirilmesi için Dördüncü Ordu Müşirine tebligat icra edildiği ifade edilmektedir

Sadaret Makamından Diyarbekir vilayetine gönderilen 20 Kanun-ı Evvel 1311 (1 Ocak 1896) tarihli şifreli telgrafta olayların çıkmaması için azami dikkat ve hassasiyet gösterilmesi hususu şöyle ifade edilmektedir:

“Oraca erbab-ı fesadın yine bir hadise ika’ınafırsad aradıkları haber veriliyor. Bir mahalde şuriş tekrar edecek olur ise sair yerlere de sirayetle sükun-ı hazırı ihlal ve sönmüş olan ateş ihtilali yeniden iş’al edeceği ve bu da düvel-i ecnebiyeninmüdahalat-ı şedidesine vesile olarak hal-i hazır siyaseten pek ziyade uğraşacağı ve bu babdarehavet ve gaflet iden memurların mesuliyet-işedideden kendilerini kurtaramayacağı bedihi olmağla hal ve zamanın icab ettirdiği ehemmiyet-i fevkaledde ile mütenasib suretde müteyakkız ve ihtiyata hükümetle hiçbir suretde zuhur fitne ve fesada meydan bırakılmaması muktezidir. Bu babda icra edilmiş olan ve saye-i mükerrereyete hamitatbik-i hareket en ufak bir uygunsuzluk vuku’ bulmaması için maslahaten ve mevki’enzeki tedbire mütevaffık ise hemen ona tevessül edilerek erbab-ı mefsedatın icra-yimensubat-ı muzırrasına fırsat verilmemesi hususuna derece-yinihayede dikkat ve i’tina olunması”¹⁶⁰

3. 2. İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLANINDA DİYARBAKIR

Bu dönemde en aktif olanların başında Ziya Gökalp gelmektedir. 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet’in ilanı ile Diyarbakır’da Ziya Gökalp’ın önderliğinde kutlamalar ve gösteriler yapıldı. Ziya Gökalp Diyarbakır’da yıllardan beri gizli olarak kurduğu cemiyeti iki gün sonra "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyar Bekir Şubesi" olarak resmen kurulmuştur.

II. Meşrutiyetin İlan’ından sonra Diyarbakır’da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyet Diyarbakır Şubesinin ilk kurucuları şunlardır: Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Mirikatibizade Ahmet Cemil (Asena), Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Çerçiszade Yusuf (Göksu), La’lizâde Mustafa, Yüzbaşı Eşref, Yasinzade Şevki (Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şakip, Mustafa Âkif (Tütenk), Velibabazâde Veli Necdet (Süngütay), Müftüzâde Şeref (Uluğ).¹⁶¹

İkinci Meşrutiyet’in ilk valisi olarak Diyarbakır’a Ferik Süleyman (Şevki) Paşa atanır. Valinin göreve başlamasıyla 24 Kasım 1908 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Gökalp bir nutuk hazırlar. Bu nutuk Yüzbaşı Mazhar Efendi tarafından halka okunur. Burada Meşrutiyetin öncesi ve sonrası ile ilgili önemli tespitler bulunmaktadır.

¹⁶⁰ Oktay Bozan, Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erişim Tarihi: 04.10.2014

¹⁶¹ Güldoğan, a.g.e, s.191-192

Adalet, Müsavat, Uhuvvet gibi temel kavramlar etrafında demokratik bir yapının ön görüldüğü ve benimsendiği ifade edilebilir. Mesela şu ifadeler bunu açıkça göstermektedir:

"Şimdi bize, bir çoban değil, bir vali, bir baba gönderdiler. Biz de buna mukabil (17 Temmuz Aralık 1908'de açılacak olan Meclis'e) Meb'uslar, Vekiller göndereceğiz. Meb'uslarımız Millet Meclis'inde işimize yarar kanunlar yapacaklar; Padişahımız bu kanunlara, memurlarımız bu kanunlara, hepimiz bu kanunlara itaat edeceğiz. Kanunlar yapacak biziz, vekillerimizdir. Kanunlara itaat edecek, en evvel biz olmalıyız. Evet, itaat edeceğiz; etmeyenler olursa onları da zorla itaat ettireceğiz. Kanunsuz millet, vicdansız insan gibidir. Kanunla vicdan insanları, biri dışarıdan diğer içeriden terbiye eden iki mürebbidir. Valimiz adil, hürriyetperver olursa emrine itaat, icraatına muavenet boynumuzun borcudur. Kanun-i Esasi'ye muhalif harekette bulunursa, il'ay-i hakikate çalışmak üzerimize farzdır. Hâlbuki valimizin iyiliğine, doğruluğuna, adaletine, hürriyetperverliğine ümidimiz ve itimadımız berkemaldir. Cenabı Allah muvaffaku bilhayr buyursun, amin. Yaşasın Hürriyet, yaşasın Adalet, yaşasın Uhuvvet, yaşasın, Musavat, yaşasın Kanun-i Esasi, yaşasın İstiklal."¹⁶²

3.3. BU DÖNEMDE DİYARBAKIR'DA BASILAN GAZETELER

II. Meşrutiyet'in ilanı ile basın-yayın hayatında geniş özgürlükler getirilmiştir. Devletin hemen her eyaletinde, vilayetinde gazeteler ve dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. Gerek devlet eliyle gerekse özel müteşebbislerin çıkarmış olduğu gazete ve dergilerde yayınlanan makaleler devletin geri kalıp sebepleri ve buna yönelik çareleri ele almışlardır. Diyarbakır'da da bu gayeye uygun olarak çıkmış yerel gazetelerin olduğunu görüyoruz.

Diyarbakır'da basılan gazetelerde genelde Diyarbakır'ın tarihi, Meşrutiyet'in getirmiş olduğu fikir serbestisi, vilayeti-ı şarkiye insanının tembellikten kurtulması için tavsiyeler gibi konular işlenmiştir. Aşağıda Amid-i Sevda gazetesinin ilk sayısında ve sayfasında yer alan bir makaleye bakıldığında II. Meşrutiyetin İlan'ının ne derece bir sevinçle karşılandığı görülebilir:

"Devr-i istibdad ki sihr-i süfliya nesiyle bütün erbab-ı irfan ve zekanın numune-i

---

¹⁶² Güldoğan, a.g.e, s.193

mu'cizat-ı kudret olan kalemlerini kırmış, lisanlarını ebkem etmiş, kitaplarını nar-ı lehib-i nemrudaneyeye yakmış. Cihan-ı hürriyet ve onun bedayiibehest asarından bulunan gülistan-ı fazileti birer harabazar-ı hiça döndürmüş.”¹⁶³

Bunların yanında birçok gazete ve dergi yayınlamıştır. İşlenen konular genellikle aynı konulardır. Eğitime önem verilmesi, Kürtçe vurgusu, Kürtlerin arasındaki nifak ve ayrılık hastalığının ortadan kaldırılması, , gayr-ı Müslimlerle ile ilişkinin nasıl olması gerektiği gibi konular en çok göze çarpan konulardır. Bu durum ileriki dönemlere kadar devam etmiştir. Mesela ilk sayıları 1922 yılında çıkan Bangi Kürdistan (Kürdistan'a Sesleniş) isimli dergide, gazetenin imtiyaz sahibi Mirliva Mustafa gazetenin amacını ilk sayıda şöyle açıklıyordu: "Bu gazete tüm Kürtler içindir. Yiğit Kürtleri uyandırma ve ataları hakkında bilgilendirmek içindir. Kürtler her şeyden mahrum, dünyadan habersizdirler. Bunun sebebi cahilliktir. Zaman silah ve savaş zamanı değil. Zaman ilim ve eğitim zamanıdır. Ey Kürtler gelin Bangi Kürdistan'ı dinleyin. Bangi Kürdistan vatan ve vatan evlatlarını aydınlatmak içindir." diyerek Kürtlerin eğitime önem vermesi gerektiğine işaret eder. Bu birkaç gazeteden alınan örneklerden de anlaşılacağı üzere, II. Meşrutiyet'in az da olsa bir fikir hürriyeti getirdiği, Osmanlı toprakları içinde yaşayan toplulukların -özelde Kürtlerin- kendi dil tarih ve kültürlerini yaşama isteklerini açıkça basın yayın yoluyla ve dernekler teşekkül ettirerek ifade etmelerine zemin hazırladığı söylenebilir.¹⁶⁴

3.4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA DİYARBAKIR

21 Temmuz 1914 tarihinde seferberlikle beraber Diyarbakır'da sıkıyönetim de ilan edildi. Bu ilan ayrıca davul ve zurna çalınarak bütün çarşı ve pazar yerleri dolaşmak suretiyle halka duyuruldu. Seferberliğin ilanı üzerine 20-40 yaşlarındaki erkekler silah altına alındı.¹⁶⁵ Diyarbakır'da seferliğin başladığı yıllarla Mustafa Akif Tütenk, anılarında Diyarbakır'ın durumunu şöyle anlatır:

“Silah altına alınan askerlerin sevk işleri düzensiz bir şekilde yürütüyordu. Silah

¹⁶³ Faruk Evrenk, Meşrutiyetin Sosyal Kabulü, [Diyarbakır ve Çevresi Örneği], Yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, 2012, Erişim Tarihi:08.09.2013, a.g.e, s.104

¹⁶⁴ Evrenk, a.g.e, s.105

¹⁶⁵ Beysanoğlu, a.g.e, s786

altına alınacak şahıslara itibar edilmiyor, silah altına alınacak kişiler sokaklarda yatıp kalkıyordu. Her gün değişik emirler çıkıyor, sevk olunan şahıslar bazen Harput'tan bazen de Malatya'dan terhis ediliyor. Sabah terhis edilen şahıs, akşam tekrar çağırılıyordu. Doktor muayenesiyle tecil edilenler silah altına alınıyor, muayenesiz, tecilsiz şahıslar silah altına davet edildiği halde sokaklarda dolaşüyor. Davete itaat etmeyenlerle firar edenler hakkında çeşitli ve çelişkili emirler geliyor. Firariler sabah ilan edilen bir ceza ile af ile akşamlıyor. Bir keşmekeşlik sürüp gidiyordu. Özellikle tekâlifi harbiye komisyonu idarenin düzenini tamamen bozuyordu.

Hristiyan efradın büyük çoğunluğu askere kabul edildi. Ellerindeki sanayii vesile eden tekalif heyeti bu vasıta ile büyük yolsuzluklar icrasında kusur etmediler. Efradı İslami'ye perişan surette Hasan Kale'de, Erzurum'da Rus kurşunlarına göğüs gerdikleri ve tifüs hastalığıyla pençeledikleri zaman Ermeni gençleri birer vesile ile tekalife kabul olunarak hükümetin yok edilmesi planını yapmakla uğraşıyorlardı. Vali Celal Bey görevden alınmış yerine Adanalı Hamid Bey tayin edilmişti. Hamid Bey zamanında Ermeniler daha çok korunur bir duruma geldiler. Ermeni firarileri artık aleni surette sokakları dolaşmaya başladılar. Askerliğe kaybolunanlar bile firar ederek korkusuzca etrafta geziniyorlardı. Hükümet bunları kıtalarına göndermek şartıyla affetti. Ama bu da fayda etmedi. Takip olunur olunmaz damlara çıktılar.

Hristiyan mahalleri adeta bir kale, bir ecnebi kalesi hükmüne almış idi. Sokaktan sokağa geçmek için damlar üzerine merdiven köprüleri yapıldı. Takip eden polis ve jandarmalarla çarpışıyorlardı. 1914 yılının garip bir tevakkufu da kar yağmaması ve sıcaklığın sıfırın altına düşmemesiydi. Bu müsait havadan faydalanan gayr-i müslim asker kaçakları damlardan inmediler. Damlarda kahveler kuruldu. Ve işte bu cihetle "dam alayı" teşkilatı kuruldu. Kıtalardan firar edenler bunlara katılıyorlardı. 15. Kıt'a-i seferiyye kış mevsiminde yağmurlu bir havada Diyarbakır'a gelmiştiler. Bu kıt'a-seferiyye içinde bir miktar Rum, Ermeni ve sair cemaatlerden gruplar vardı... Gerek Bağdat askerlerinin bir kısmının silahlarını satın alan ve gerekse damlardaki teşkilatı genişletmek için çalışan Ermeni komitecileri, bu sefer kıt'a içindeki bir kısım Ermeni askerlerini firar ettirip silahlarıyla birlikte sakladılar. Hükümet Ermeni asker firarilerini takip edecek güce sahip değildi."¹⁶⁶ Ziya Gökalp'ın damadı Ali Nüzhet Göksel, o günkü

---

¹⁶⁶ Beysanoğlu, a.g.e, s. 788

şartlarda Diyarbakır'ın içinde bulunduğu ortamı şöyle anlatmaktadır:

“Diyarbakır, o zamanlarda birinci dünya harbinin doğurduğu büyük felaketin içinde ezilmişti. Bu yetmiyormuş gibi, İstanbul hükümetinin kurduğu divanı harpte Ermenilerin davaları ele alınmış, bu yüzden, bu işle alakalı sayılan bazı Diyar Bekirlerin de tevkifi cihetine gidilmiştir. Mebus Mustafa Ekinci'nin babası Şevki Bey, eski valilerden Diyarbakırlı Kadri Üçok ve diğer bazı önemli şahsiyetlerin takibine başlanılmıştır. Yüzyıllar boyunca Türklerden daha serbest ve müreffeh yaşayan Ermeniler, Rusya'daki ırkdaşlarıyla birleşerek masum Türk köylerinin yakmışlar. Van ve Bitlis vilayetlerinde canlarını kurtaran birçok aile perişan bir halde kaçıp Diyarbakır'a gelerek yerleşmişlerdir.

Ziya Gökalp Diyarbakır'a geldiği vakit memleket halkının birinci derdi Ermenilerin yaptığı vahşetlerle tahribatın açtığı yaralar idi. İkincisi de Diyarbakır'daki “Hürriyet ve İtilaf Cemiyetinin” eski “İttihat ve Terakki” mensuplarına karşı düşmanlığı pek ileri götürmesiydi... Mütarekenin doğurduğu o korkunç neticeyi müteakip bu tür kardeş kavgalarının verdiği derin bir ümitsizlik, memleket havasını doldurmuştu. İngiliz yüzbaşısı Noel, mütareke şartlarından faydalanarak, merkezi İstanbul'da bulunan “kürt teali cemiyetinin” bir şubelerini kendi emeline hizmet ettirebildiği gafil bir şahsın eliyle Diyarbakır'da açtırmıştı. Bunlar faaliyete geçtikten kısa bir zaman sonra, hükümet tarafından cemiyetleri kapatıldı...¹⁶⁷

Diyarbakır'ın iç durumu kısaca anlatılan bu hava içinde bulunurken, bir gün dâhiliye nazırı Ali Kemalden gelen bir telgrafta: ‘Sevr anlaşmasının tatbiki cümlesinden teşkil edilecek olan Ermenistan'a ilhak edilecek vilayetlerin idaresi, orada ikamet eden insanlara bırakıldığı’ bildirilmiştir. Böylece fiilen İstanbul hükümeti Diyarbakır'dan ümidini keserek bu şehri Ermeniler ile bunların hamisi olan büyük devletlerin entrikalarına terk edilmiş oluyordu.

Bunlardan başka, o zaman Diyarbakır'da adeta iki ayrı hükümet vardı. Biri sivil hükümet ve başındaki vali, İstanbul hükümetinin emrinde idi ve onun politikasını takip ediyordu. İkincisi de askeri hükümetti ki başındaki kolordu harbiye reisi Halit Bey idi. Bu hükümet Ankara 'ya bağlı idi. Sivil hükümet, ermeni meselesiyle alakalı saydığı kimseleri

---

¹⁶⁷ Beysanoğlu, a.g.e, s. 788

tevkif etmeye başlayınca, askeri hükümet onları himaye eder ve takibattan kurtarırdı.

İşte kısaca izah çalıştığım bu davalar arsında önemli bir rol oynayan iktisadi buhran da bu duruma eklenirse Diyarbakır'ın o zamanki psikolojik hayatı daha iyi aydınlanmış olabilir.”¹⁶⁸

3.5. 1914 YILI BÜYÜK YANGINI

I. Dünya Savaşıyla beraber Diyarbakır'da da büyük bir kıtlık ve pahalılık başlamıştı. 18 ağustos 1914'te gece yarısı buğday pazarında “Cendere” denilen yerde başlayan yangın kısa sürede Ulu camii önünden melik Ahmet paşa çarşısına kadar ve eski Borsa Hanından Kazancılar çarşısına kadar uzanan geniş bir alanı kapladı. En büyük mağazaların, hanların, işyerlerinin bulunduğu yangın sahasında hiçbir şey kurtarılamadı. Bin iki yüz dükkân ve birkaç han tamamen yandı. Surla çevrili eski şehrin ortasında bulunan bu geniş alan harap oldu. Bu yangın ve daha sonra Muş, Van ve Bitlis işgal bölgelerinde göç eden, aç ve perişan olan halkın şehre göç etmesiyle Diyarbakır'daki açlık ve sefahat daha da arttı. Ayrıca harp sebebiyle Diyarbakır 2. Ordu merkezi oldu. Bütün camiler zorunlu olarak askerlere ayrıldı. Başta Nebi Camii olmak üzere çeşitli İran halıları ayaklar altında ezildi, bir kısmı çalındı veya götürüldü. Camii mihrap ve duvarlarını süsleyen renkli ve çok eskiden kalma çinilerin çoğu tahrip edildi.¹⁶⁹

1916 yılı sonlarında başlayan tifüs ve kolera salgını çoğu göçmen ve askerden olmak üzere şehir nüfusunun yarısına yakın insan hayatını kaybetti. Sur diplerinde, açlıktan ölü insan etini yiyen görüldü. Bu hastalık ve açlık bir yıldan fazla sürdü.¹⁷⁰

3.6. İKİNCİ ERMENİ OLAYLARI

3.6.1. Birinci Dünya Savaşında Ermenilerin Beklentileri

İtilaf devletleri arasında başlayan ve gittikçe Avrupa kıtasının dışına taşan savaşa Osmanlı devletinin de katılımıyla Ermeni komiteleri bu durumu fırsata dönüştürmeye çalışmıştı. Osmanlı devletinde yaşayan Ermeniler de iki gruba ayrılmıştı. Politize olan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını nihai hedef olarak gören bir kesim, Osmanlı devletinin

¹⁶⁸ GÜLDOĞAN, a.g.e, s.197-198

¹⁶⁹ BEYSANOĞLU, a.g.e, s.786

¹⁷⁰ BEYSANOĞLU, a.g.e, s.787

savaşa girmesini önemli bir fırsat olarak görmekte ve hazırlıklarını ona göre yapmaktaydı. Diğer bir kesim ise ermeni komitelerinin telkinlerini dikkate almayarak mensubu bulunduğu devlete sadakatle hizmet etmeye devam etme düşüncesini taşıyorlardı. Fakat bu kesim azınlıktaydı ve siyasi gelişmeleri şekillendirmekten uzaktı.1914 Haziran ayı içerisinde Erzurum'da düzenlenen Taşnak kongresinde Ermenilerin Osmanlı devletine karşı mücadelesinin sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Taşnak komitesi bu toplantıda ayrıca kendi yandaşlarına şu talimatı vermiştir: “ Ruslar sınırı geçtiklerinde ve Osmanlı ordusu geri çekildiğinde her yerde isyanlar çıkarılmalı, Osmanlı Ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmalıdır. Osmanlı ordusunun ilerlemesi halinde ise Ermeni askerler silahları ile birlikte kıtalarını terk ederek ve çeteler teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir.”¹⁷¹

Bu dönemde diğer bir Ermeni komitesi olan Hınçak ise üyelerine gönderdiği talimatta, komitenin bütün gücü ile mücadeleye katılarak itilaf devletlerinin ve özellikle Rusya'nın müttefiki sıfatıyla Ermenistan, Kilikya, Kafkasya ve Azerbaycan'da zafer kazanmaları için her türlü vasıta ile itilaf devletlerine yardım edeceğini bildirmiştir. Bu dönemde Van mebusu olan Papazyan ise yayınladığı bildiriye, Kafkasya'da gönüllü Ermeni alayları hazır bulundurulmasını, bunların Rus ordularının öncüleri olarak Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki kilit noktalarını ele geçirmelerini ve Anadolu topraklarında ilerleyecek Ermeni alayları ile hemen birleşmelerini istemişti. Rus kuvvetlerinin, Osmanlı topraklarına girmesi ile birlikte Osmanlı ordusunda bulunan Ermeniler silahları ile birlikte firar ederek Rus kuvvetlerine katılmışlardır. Rus ordusuna henüz ulaşamayan bir kısım Ermeniler ise çeteler kurarak isyan etmişlerdir. Yıllarca gerek Ermeni okul ve kiliselerinde gerekse misyoner okul ve kiliselerinde saklanan silahlar ortaya çıkarılmış, askerlik şubeleri basılarak yeni silahlar sağlanmıştı. Silahlanan Ermeni çeteleri, komitelerinin “kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür” talimatı üzerine, erkekler cephede olduğu için savunmasız kalan Türk şehir, kasaba ve köylerine saldırarak katliama girişmişlerdir. Ermeniler aynı şekilde ikmal yollarını kesmişler, yaralı taşıyan konvoyları pusuya düşürmüşler, köprü ve yolları tahrip etmişler ve buldukları şehirlerde ayaklanarak Rus işgalini kolaylaştırmışlar. Bu süreçte Ermeni nüfusun kayda değer bir orana sahip olduğu Diyarbakır'da da Ermeni komitelerin faaliyetleri çok farklı değildi. Birinci dünya savaşı başlamadan önce Ermenilerin askere gitmemek için

---

¹⁷¹ Bozan, a.g.e, s.267-268

faaliyette buldukları bu dönemde devlet kurumlarında istihdam edilen gayr-i müslimlerin de kendi konularını istismar ettikleri görülmektedir. Nitekim 10 Mayıs 1914 tarihinde Çüngüş nahiyesi eşrafından Süleyman, Hasan ve İbrahim adındaki kişilerin Babıali'ye çektikleri şikayet mektubu bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu mektupta, Nahiye müdürünün Rum, Telgraf müdürünün Ermeni olması nedeniyle askere alınması gereken Ermenilerin, nahiye azasından komite reisi Tuğyan Haçadur vasıtasıyla devlet yazışmalarının sızdırılarak askere alınması gereken Ermenilerin firara sebep olduğu, böylece 300 kişinin alınması gereken bölgede ancak 8-9 kişinin askere alınabildiği dile getirilerek, buna sebep olan yetkililer hakkında takibat yapılmasını istemişlerdir.¹⁷²

Osmanlı topraklarında yaklaşık 800 yıldan beri barış içinde yaşayan Ermeniler, birinci dünya savaşı öncesinde ve sürecinde dış grupların etkisiyle Osmanlı yönetimine karşı iç dinamikler açısından, dönemin Avrupa ve diğer büyük devletlerin kışkırtmasına ve milliyetçilik hareketlerine dayanan sosyal çözülme ve çatışmanın tarafı olmuşlardır. Osmanlı- Ermeni çatışmasının sebebi olarak, Avrupa ve diğer büyük devletlerinin kışkırtmaları, milliyetçilik hareketleri, Osmanlı'nın zayıflığında Ermenilerin faydalanma girişimleri gibi nedenler göz önüne alındığında toplumsal çatışmanın nedeni Ermeni Anomiği olarak algılanmaktadır. Ermenilerin bağımsız devlet kurma girişimleri, iç ve dış toplumsal koşullarının ortaya çıkardığı bir gelişme olarak birlikte değerlendirildiğinde, batılı devletlerin desteği ile iyi planlanmış, bütün Türk dünyasını toplumsal düşman olarak gösteren, Paris barış görüşmeleri ve Sevr anlaşmasındaki birçok madde de okunduğu gibi son derece atılgan/saldırgan ve kendi güvenlikleriyle birlikte diğerinin de güvenliğini tehdit eden bir karakter sergilemektedir.¹⁷³

Savaşın başlamasının ardından Ermeniler, Osmanlı devletinin savaşta kısa sürede mağlup ayrılacağını hesap ederek, içlerinde en dikkatli davrananlar bile okullarına, kiliselerine Ermenistan'ı temsil eden bayrak, resim ve haritalar asmaya başlamışlardı. Seferberliğinin ilanından sonra da askerlik yükümlüsü Diyarbakır Ermenileri, cepheye gitmemek için her türlü yola başvurmuşlar ve büyük bir bölümü cepheye gitmemişler.

---

¹⁷² Bozan, a.g.e, s.268-269

¹⁷³ Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", Metin Hülalü&Şakir Batmaz&Gülbadi Alan, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt IV, Erciyes Üniversitesi Yayını-163, Kayseri 2009, s.20-21

Cepheye gitmek zorunda kalanlar ise ilk fırsatta firar ederek ya vilayete geri dönmüş veya Ermeni çetelerine katılmışlar.¹⁷⁴

Ermenilerin bu tavırları yanında ayrıca devletin tüm vilayetlerinde ordunun ihtiyaçları için yaptığı kamulaştırmalar mükellefiyetlere Ermeniler tarafında tepkiyle karşılanmıştır. Bu süreçte Ermeni komiteleri alınan kararlar gereğince cephe gerisinde kalan savunmasız Müslüman halka karşı planlar yapmakta, Rusya'nın da aralarında bulunduğu itilaf devletlerin başarısı için gayret gösteriyorlardı. Ağustos 1914 başlarında Almanya'nın İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşı önde götürdüğü bir dönemde bu durumun Maden ve Palu Ermenilerini çok üzdüğü ve onlarda tedirginlik meydana getirdiğini Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafla vurgulanmıştır. Ermeni komitelerinin aldıkları kararlar ve cephe gerisinde giriştikleri sabotajlar Osmanlı devletini ciddi anlamda tedirgin etmekteydi. Özellikle Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde baş gösteren olumsuz gelişmelerin etkisiyle Ağustos ayında vilayete gönderilen telgraflarda Diyarbakır Ermenilerin ihtilal girişiminde bulunup bulunmadıkları sorulmaktadır. Bu soruya verilen 26 Ağustos 1914 tarihli cevabi telgrafta, Diyarbakır vilayetinde “fikri ihtilale delalet hiç bir hal ve hareketi mahsus olmadığı,” ancak her ihtimale karşılık teyakkuzda bulduklarını dile getirmişlerdir.

Bu dönemde Diyarbakır valisi olan Hamit Bey'in bir telgrafında, vilayet nüfusunun 560.000 ile 600.000 arasında olduğunu, toplam nüfus içinde 50 bin dolayında Ermeni bulunduğunu, bunun genel nüfusa oranının %8 nispetinde olduğunu, vilayetin bazı yerlerinde hiç Ermeni bulunmadığını belirttikten sonra, bu dönemde Ermeniler lehine ıslahatlar yapılacağı yönündeki iddialar üzerine Ermeniler arasında kutlamalar yapıldığını, Ermenilerinin bu tutumlarının Müslüman halkı rencide edecek boyuta geldiğini ve bu türden hareketlerin halk arasında bazı endişelere neden olabileceği ifade edilmiştir.¹⁷⁵

Ermeni Dam Taburu

Osmanlı Devletinin Kasım 1914'te İtilaf devletlerine karşı Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle birlikte silah altına alınan Ermeniler firar etmeye ve şehre dönmeye başladılar. Bu dönemde vilayette Adanalı Hamit Bey valilik görevini ifa etmekteydi.

---

¹⁷⁴ Bozan, a.g.e, s.294

¹⁷⁵ Bozan, a.g.e, s.293-297

Hamit Bey zamanında Ermeniler, önceki vali Hüseyin Celal Bey döneminde daha fazla korunur duruma gelmişler. Bu dönemde cepheye gitmek amacıyla vilayette bulunan ve Bağdat'tan gelen 15. Kıta-i Seferiye askerleri içerisinde bir miktar Rum, Ermeni ve sair cemaatlerden askerler de vardı. Ermeni tüccarlar başta gayri Müslim askerler olmak üzere onları işgal ederek ellerindeki silahları satın almakta, keza Ermeni askerler de komiteciler tarafından firar ettirilmekteydi. Ermeni tüccarların yaptığı bu fiilleri yöneticiler tarafından bilinmesine rağmen herhangi bir müdahalede bulunmuyorlardı. Vali Hamit Bey'in bu pasif durumu, Ermeni komitecilerini daha çok cesaretlendirmekteydi. Bu şekilde Bağdat askerlerden satın alınan silahlar ile firaren gelen Ermeniler ihtilal girişimi için komiteler tarafından saklanmaktaydı. Hükümet, asker firarilerini takip edecek güce sahip değildi.

Bu süreçte Ermeni firarileri artık aleni bir surette sokakları dolaşmaya başlamışlardı. Kıtaata kayd olanlar bile firar ederek korkusuzca gezmeye başlamışlardır. Ermeni komitesi tarafından firar ettirilen Ermeni askerler, Ermeni mahallerinde toplanmış ve orada gizlenmişlerdir. Hükümet, bunları kıtalarına dönmek şartıyla affetti ancak fayda vermedi. Takip olunur olunmaz damlara çıktılar. Hristiyan mahalleri adeta bir ecnebi kalesine dönüşmüştü. Sokaktan sokağa kolayca geçmek için damlar üzerine merdiven köprüleri yapıldı. Takip eden polis ve jandarmayla çarpışmaya başladılar. 1914 senesi kışında kar yağmaması ve sıcaklığın sıfırın altına düşmemesiyle bu havadan faydalanan gayri Müslim asker kaçakları damlardan inmediler. Damlarda kahveler kuruldu. Askere gitmeyenlerle silahlı olarak ordudan kaçan veya kaçırılan bu kişiler "Dam Taburu" (Bataillon Des Toists) adı altında bir teşkilat kurmuşlardır. Kıtahlarından firar eden askerlerle Dam taburu her geçen gün büyümekteydi.¹⁷⁶

Dam Taburu askerleri mahallerde damdan dama dolaşarak bütün ihtiyaçlarını Tekalif-i harbiye olarak toplamaya başlamışlar ve vermek istemeyenleri tehdide başlamışlardı. Hanelerden zorla yiyecek ve içecek temin eden Dam Taburu, mahalleye giren memurlar ve İslam ahaliyi tahkir etmekte ve silahlı bir isyan için zaman kollamaktaydılar. Bu durumun devam etmesi memleket için büyük bir tehlike ve hükümet haysiyeti için kırıcı bir durumdu. Bu Taburun elinde ciddi miktarda silah ve bomba vardı. Ermenilerin damlardaki teşkilatı hükümeti görevlerini yapmaktan men edecek güçteydi. Nitekim Hançepek civarında polis tarafından takip olunan Ermeni Asker firarisi için

---

¹⁷⁶ Bozan, a.g.e., s.297-298

birkaç Ermeni'nin zabıta kuvvetlerine hücum edip silah çektikleri görülmüştür. Bu arada Ermeni asker firarilerinden biri kaçarken o civarda bulunan Sandıçızade Abdurrahman Efendi'nin evine girmiş ve bir odasında saklanmıştır. Teslim olması için yapılan bütün çağrılar fayda vermedi. Vali Hamid Bey, Ermeni firarının teslim olmasını sağlamak için Ermeni Murahhas vekilini oraya gönderdi. Fakat yine de teslim olmayınca çatışma çıkmış ve ölü ele geçirilmiştir. Bu olay Ermenileri galeyana getirmişse de Ermeni murahhasının tavsiyeleri üzerine herhangi bir olay çıkmamıştır.

Vali Hamid Bey, Ermeni Murahhası ile sıkı bir dostluk kurmuştu. O, bu davranışı ile Ermenilerin Diyarbakır'da herhangi bir olay çıkarmalarını önleyebileceğini sanıyordu. Ermeniler ise bu tutumdan daha çok yararlanıyorlardı. Bu şekilde silahlanıyorlar ve Rusların biraz daha ilerlemelerini bekliyorlardı.¹⁷⁷

3.6.2. Mehmet Reşit Bey'in Diyarbakır'a Atanması ve Vilayetin İçinde Aldığı Tedbirler

Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşı'na girdiği dönemde Diyarbakır valisi Adanalı Hamit Bey'di. 5 Ağustos 1914 tarihinde görevden alınan Hüseyin Celal Bey'in yerine atanan ve yaklaşık olarak altı ay kadar bu görevde bulunan Hamit Bey, valiliği döneminde etkin bir idarecilik örneğini sergileyememiş ve vilayette mevcut olan sorunlar artarak devam etmişti. Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşması, Ermeni komitelerinin cephe gerisindeki faaliyetleri, ağır ekonomik sıkıntılar ve bölgede mevcut olan feodal yapının vilayet asayişini zorlaması gibi sebepler Hamit Bey'in gözden düşmesine sebep olmuştu.¹⁷⁸

Diyarbakır'ın önemli bir vilayet merkezi olması ve vali Hamit Bey'in bu görevi layıkıyla yerine getirememesi üzerine, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Musul valisi Mehmet Reşit Bey'i Diyarbakır'a vali olarak atanmayı düşünmüş ve bu konuda Mehmet Reşit Bey'e telgraflar çekerek bu görevi kabul etmesini istemişti. Talat Paşa'nın büyük bir güven duyduğu ve bu nedenle de daha önce birçok önemli göreve atadığı Reis Bey, her seferinde "problemleri ıslah amacıyla görevlendirilmesine itiraz ederek bu görevi kabule yanaşmamıştı. Fakat Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in ısrarlı talepleri karşısında

---

¹⁷⁷ Bozan, a.g.e, s.298

¹⁷⁸ Bozan, a.g.e, s.298

Diyarbakır valiliğini kabul eden Reşit Bey, Mart ayı sonlarında vilayete gelerek yeni görevine başlamıştı. 1915 Kasım ayına kadar bu görevi sürdüren Reşit Bey'in görev yaptığı dönem Diyarbakır vilayetinin en karışık olduğu yıllardır. Nitekim bu dönemde yapılan Ermeni tehciri nedeniyle Vali Mehmet Reşit Bey ile ilgili birçok suçlama ve iddia ortaya atılmıştır.¹⁷⁹

Birinci dünya savaşının başlaması, Taşnak ve Hınçak komitelerinin faaliyetlerinin daha da arttırması, başta Rus olmak üzere aleyhlerine harbe girdiğimiz devletlerin kışkırtmaları üzerine, bağımsız bir Ermenistan kurma sevdasına yeniden kapılan Ermeniler, yurdun değişik yerlerinde isyana kalkıştılar. Doğu bölgesinde, silahlı Ermeniler, silahlı Ermeni asker kaçakları bilhassa Rusların işgal ettikleri bölgelerde Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman halkı katletmeye başladılar. Daha çok Van, Bitlis, Sason, Muş gibi Diyarbakır iline civar yerlerde vuku bulan Ermeni mezalimi ve katliamı Diyarbakır'da Müslüman halk üzerinde büyük üzüntü, telaş ve tepki yaratıyordu. Bu yörelerde kaçabilip Diyarbakır'a sığınan göçmenlerin ermeni vahşeti ve katliamı hakkında anlattıkları, bu telaş, üzüntü ve tepkiyi daha da arttırıyordu.¹⁸⁰

Rusların, Azerbaycan'dan birkaç kilometre ilerlemeleri haberleri üzerine vilayetteki dam taburu üyeleri, elli kadar fedai ile beraber resmi dairelere ve şehrin değişik mahallerine bombalar atarak meydana gelecek şaşkınlıktan çıkarılacak yangınlardan yararlanarak şehrin önemli noktalarını işgal etmeyi ve şehrin kapılarını kapatıp Müslüman halkı katletmeye karar vermişler ve bunun uygulama şeklini görüşmeye başlamıştılar.¹⁸¹ Askere gitmeyen veya askerlikte firar eden Ermenilerle, kendilerine fedai adı verilen Ermeni Fedailer ve Muş, Bitlis, Van, gibi yerlerden gelen Ermenilerle birleşerek Diyarbakır vilayetinde birçok cinayet işlemişler, suçsuz ve silahsız kadın, çocuk ve ihtiyar ayırımı yapmaksızın Müslüman halka birçok saldırı düzenlemişler.

Bu zulüm ve katliamlar hakkında Diyarbakır valiliğince yaptırılan tahkikat sonucu düzenlenen raporda şu bilgiler verilmiştir:

“Silvan kazasının Başnik adındaki Ermeni köyünde saklanan Doryan Dano

¹⁷⁹ Bozan, a.g.e, s.301-302

¹⁸⁰ Göldoğan, a.g.e, s.136

¹⁸¹ Göldoğan, a.g.e, s.139

ismindeki şahsın başkanlığı altındaki çete 1915 tarihinde milis subayı Hacı Hamit Efendinin komutasındaki birliğe şeytan kaya mevkiinde ansızın hücum ederek pek çok askeri feci bir şekilde katletmişler.

Hava değişimi alarak memleketlerine giden hasta erlerden Lice kazasına bağlı Muzafkum ve Som Ermeni köylerinden bu köylerin komitecileri tarafında taarruza uğrayarak vahşice katledilmişler.

Merkezi şark bucağına bağlı Arzuoğlu ve Şani köylerinin Ermenilerden eli silah tutanlar Holanlı komitecinin başkanlığında bir çete kurarak Hızır İslam köyüne hücum etmişler,

Köy erkeklerinin askerde bulunmalarında faydalanarak köyün içinde ve tarlalarda rastladıkları bütün çocuk ve kadınları mersini deresine sürüklemişler orada kurşun ve hançerlerle öldürmüşler.

Siverek-Urfa yolunda çalışan ermeni işçiler isyan ederek jandarmaları öldürmüşler ve çevrede eşkıyalığa başlayarak karaca taştaki ziyaret yerine rastladıkları ihtiyar erkek ve kadınları ziyaretten alarak üç metre kadar bir yerde canlı nişangah yaparak vahşice katletmişler.”¹⁸²

Bunu gibi daha birçok olaylardan anlaşılacağı gibi Ermeniler, Rusların Doğu Anadolu’da ilerlemelerine paralel olarak vilayetin değişik yerlerinde saldırılar düzenlemişler, ayrıca şehri ele geçirmek için isyan hazırlarını tamamlamıştılar.

Ermeni saldırıların başladığı bir dönemde vilayette vali olarak Dr. Mehmet Reşit Paşa atanır. Dr. Reşit Bey Diyarbakır’da göreve başlar başlamaz durumun vahametini, Müslüman halkın içinde bulunduğu gergin havayı anlamış ve bazı önlemler almak girişimlerinde bulunmak gereğini duymuştur. İlk iş olarak olayları araştırmak ve tedbirleri almak amacıyla tahkik heyeti oluşturdu. Daha sonra sivil halktan oluşan bir “Milis Alayı” kurdu. Bu alayın başına da Cemil Paşa zade Mustafa Bey(albay rütbesiyle) getirildi. Daha sonra bu milis alayı Ermenilere karşı harekete geçip olayların bir isyana dönüşmesini engellemişler.¹⁸³ Mesela firariler ve dam taburu adı altında toplanan komitecilerin

---

¹⁸² Güldoğan, a.g.e, s.140

¹⁸³ Beysanoğlu, a.g.e, s.793

yakalanması için yapılan aramada 500 kişi silahlarıyla ve birkaç gün sonra da Taşnaksotyon Ermeni mektebinde asılı duran duvar haritası arkasındaki gizlenme yerinden sefer kuvvetine bağlı dört firari yakalandı. Fedai olan bu dört şahsın önemli suikastlar için özel olarak Ermeni Murahhasası ile komite erkânı tarafından oraya saklanmış oldukları tespit edilmiş.

Yine yasak silah ve bombaların özel olarak yapılmış bir mahzende saklandığı haberi gelince 14 Nisan 1915 tarihinde yapılan arama sonucunda vilayet merkezinde 60'tan fazla bomba, kutularla dinamit kapsülleri, yüzlerce mavzer, tüfekler, mavzer tabancaları ele geçirilmiştir.

Aynı zamanda evlerin gizli mahzenlerinde yer altında dehliz ve kovuklarda gizlenmiş bini aşkın asker firarisi yakalandı. Soruşturma sonucunda komitelerin burada da aynen Van tarafında olduğu gibi Ruslar başarılı bir şekilde ilerledikleri takdirde bütün Ermenilerin tertiplenmiş özel planlar çerçevesinde ayaklanmaları, Müslümanları katliam, şehri yakma, resmi kurumları bombalarla havaya uçurmaları ve Kafkasya sınırındaki Osmanlı ordusunun arkasını tehdit ve diğer taraftan hükümeti meşgul ederek Ermeni teklifini kabule zorlamaları, aynı zamanda Rusların işgalini kolaylaştırmayı amaçlıyorlardı.¹⁸⁴

Şehrin tamamında (kasabalar ve köyler dâhil) halkın desteğiyle Ermenilere karşı mücadele devam ederken Osmanlı Devleti 27 Mayıs 1915 tarihinde "Sevk ve İskan (Tehcir) Kanunu" çıkardı. Tehcir kanununda, hükümetin emirlerine uymayan, icraatına karşı çıkan, silahlı direnmede bulunanların, buldukları bölgeden başka bir bölgeye sevk edilmesi öngörülmüştür. Tehcire tabi tutulan Ermeni kâfileri iskân edilecekleri yerlere dağıtılmak üzere Konya, Birecik, Diyarbakır, Cizre ve Halep toplama merkezleri olarak tespit edilmiş, Sivas, Elâzığ ve Erzurum'dan gönderilenler Diyarbakır'da toplanarak, Diyarbakır -Cizre yolu üzerinde Musul'a sevk edilmişler. Bütün bölgede sevk edilen Ermeni sayısı 120 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸⁵

---

¹⁸⁴ Beysanoğlu, a.g.e., s.789-790

¹⁸⁵ Beysanoğlu, a.g.e, s.800

3.7. İTİLAFA DEVLETLERİNİN ANADOLU'YU İŞGAL DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Halk arasında “seferberlik” olarak adlandırılan ve dört yıl süren birinci dünya savaşı sonunda Osmanlı devleti, itilaf devletlerinin üstün kuvvetleri karşısında cephelelerden çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı da Osmanlı devleti, itilaf devletleriyle ateşkes antlaşması imzalamaya karar kılmıştır.

I. Dünya Savaşında müttefikleri olan Almanya yenilgiye uğrayınca Osmanlı İmparatorluğu da itilaf devletleri ile Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmıştır. Mütarekenin imzalamasından sonra yurt çapında işgaller başlamış, buna karşı memleketin bazı bölgelerinde “Reddi İlhak”, “Müdafaa-İ Hukuk” cemiyetleri ve buna benzer teşekküller kurulmaya başlanmıştır. Özellikle antlaşmanın 24. Maddesine göre dayanılarak Vilayet-ı Sitte(altı vilayet; Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Van ve Bitlis'in) Ermenilere bırakılacağı söylentileri, bu illerdeki halkın tedirginliğini daha da arttırmıştır.¹⁸⁶

15 Eylül 1919'da itilaf devletleri arasında bir anlaşma ile İngilizler işgal ettikleri Urfa, Antep ve Maraş illerinin Fransızlara bırakılacak, Fransızlar da buna karşılık Musul'u İngilizlere verecekti. Birliklerinin değiştirilmesi işini yüklenen İngiliz albayı Pieap, kısa sürede Maraş, Antep, Kilis Suruç, Urfa, Cerablus ve Halep garnizonlarını Fransızlara devrederek işgali tamamlamıştır. Fransız askerleri 30 Ekim 1919 günü otomobillerle şehre girerek Urfa'yı işgal ettiler.¹⁸⁷

Antep, Maraş ve Urfa'nın işgalinden sonra sıranın Mardin ve Diyarbakır'a geleceği haberleri bu iki vilayette halkın heyecana kapılmasına neden olmuştur. Mardin ve Diyarbakır'ın Fransızların işgal düşüncelerine karşı “Mardin müdafaa-i hukuk cemiyeti” öncülüğünde yirmi beş bin kişinin katıldığı bir miting yapılmış ve bazı kararlar alınmıştır. Mardin'de yapılan mitingde alınan kararlarla ilgili bilgiler Sivas'ta yayınlanan iradeyi-i milliye gazetesinde şu şekilde haber olmuştur:

“Miting kararları ve bu konu ile haber “Mardin havadisleri” başlığı altında yayınlamıştır. İşgaller aleyhinde başlıklı üst haberde, ana topraklarımız olan Urfa, Antep,

¹⁸⁶ Beysanoğlu, a.g.e, s.197

¹⁸⁷ Beysanoğlu, a.g.e, s.218

Maraş ve Halep, Mardin gazetesinin belirttiğine göre, Diyarbakır vilayetinin Fransız askerleri işgalinin altına alınacağı yolundaki gelişmelerden, bütün Mardin halkı heyecandadır. Bu işgalleri kabul etmemekle beraber, işgalden vazgeçmesi için, bütün halk kanlarını dökmeye hazır olduklarını belirtmiş ve itilaf devleti yetkilerine protesto mektupları gönderilmiştir.¹⁸⁸

1919 yılı Kasım ayından sonra Diyarbakır, Maraş, Antep ve Urfa gibi işgal edileceği haberleri Arap basınında ve özellikle Suriye de basılan gazetelerde yayınlanıyordu. Diyarbakır'da Ermenilere gönderilen bazı mektuplarda, Beyrut'ta birçok askerin ve ermeni gönüllüsünün toplandığı ve yaza doğru Diyarbakır'ı işgal edilmesinin muhtemel olduğu belirtiliyor, intikam almak için günlerin yaklaştığı söylentisi çıkıyordu.

Diyarbakır Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti ile şehrin ileri gelenleri Urfa, Maraş ve Antep'in Fransızlar tarafında işgal edilmesini protesto etmişlerdir. 29 ocak 1920 tarihinde Diyarbakır müdafaa-i hukuk cemiyeti başkanı Mustafa Bey, Diyarbakır müftüsü İbrahim bey, belediye başkanı Abdurrahman Bey ve şeyh Ahmet'in imzalarını taşıyan protesto telgrafı "heyeti temsiliye başkanlığına, İstanbul'da bulunan itilaf devletleri temsilciliğine ve tarafsız devletlerin temsilciliklerine gönderilmiştir. Mili mücadele yıllarında işgale uğramamış olmakla beraber, vilayetti sitte de biri olduğu için, Diyarbakır da Ermenilere yurt olarak tasarlanmış ve Fransızlar, Albay Normand aracılığıyla Siverek ve Mardin'de yaptıkları keşif hareketleriyle buraya ulaşmanın yollarını aramış ama ancak bunda başarılı olamamışlardır.¹⁸⁹

Mustafa Kemal 1 Haziran 1919 tarihinde Diyarbakır Valisi'ne çektiği bir telgrafta, Diyarbakır'da hangi cemiyetlerin mevcut olduğu, Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin açılıp açılmadığını soruyor ve bilgi istiyordu. Vali Mustafa Bey tarafından verilen 8.6.1919 tarihli cevapta ise, burada Vilayeti Şarkiye Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin teşekkül etmediği, vaktiyle şubesi açılan Kürt Teali Cemiyeti'nin, "İngiliz himayesinde bir Kürdistan istiklalietini takip eden propaganda yapması üzerine, buraya gelen Süleymaniye Hâkimi Siyasisi Mister Novil'in efkarına kapılarak beynelahali bunun şiddetle reddi ve bu teşebbüsün cemiyetler kanununa âdemi mutabakatı hasebiyle mezkur cemiyet set ve vilayetçe takibatı kanuniye yapılmakta" olduğu ve halen

---

¹⁸⁸ Güldoğan, a.g.e, s.219

¹⁸⁹ Güldoğan, a.g.e, s.222

Diyarbakır'da itilaf ve Hürriyet fırkasından başka bir cemiyetin bulunmadığı bildiriliyordu. Kürt Teali Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesi, Vali Mustafa Nadir Bey tarafından 1919 yılı Mayıs ayı sonunda kapatılmış ve mensupları hakkında takibata girilmişti. O günkü hava içinde yapılan takibat ve tahkikat hiçbir neticeye bağlanamamıştı.¹⁹⁰

Faik Ali Bey'in, Valiliğe başladığı sıralarda, Diyarbakır'da Milli Mücadele çabaları şu aşamada idi: İzmir'in işgali üzerine, İzmir Reddi İlhak Cemiyeti'nin, işgale karşı çıkılması için bütün illerden yardım ve destek isteyen tel yazısı Diyarbakır'a gelmişti. Diyarbakır ileri gelenleri, Belediye Başkanı Dellalzade Abdurrahman Efendi başkanlığında belediye binasında toplandılar. Bu sırada, doğu illerinde hür bir Ermenistan kurulmasından söz eden Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın ajanslar aracılığıyla yayımlanan bildirisi duyuldu. Buna iyice içerleyen Diyarbakır ileri gelenleri İzmir'in işgalini protesto eden telgraflar çektikleri gibi, Damat Ferit Paşa'ya da, "Doğu illeri, Arnavut babanızdan miras kalmış mülkünüz değildir ki Ermenilere peşkeş çekiyorsunuz" ifadeli bir telgraf çekilmesine, memleket dert ve davalarını yakından izleyip gereken tedbirleri almak için bir "Milli Heyet" seçilmek üzere 23 Mayıs 1919 günü toplanmasına karar verildi.

Belirtilen tarihte belediye binasında toplandı ise de Vali Vekili Mustafa Nadir Bey'in padişah yanlısı toplantı için olağan üstü askeri tedbirler aldırması üzerine ve Nazım Önen'in teklifiyle Dr. Osman Cevdet Bey'in evinde toplanılmış ve gizli oyla yapılan seçim sonunda en çok oy alan 11 kişi Milli Heyet'i oluşturmuştur ki bu heyet sonradan "Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" adını alacaktır.¹⁹¹

3.8. CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

3.8.1. Şeyh Said Meselesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hemen akabinde ortaya çıkan ve gerek iç politikada gerekse de dış politikada önemli tesirlere yol açan Şeyh Sait Efendi Hareketi üzerine farklı birçok araştırma yapılmıştır. Bir kısım araştırmacı bu ayaklanmayı 1925 İsyanı, bir kısmı 1925 Kürt Ulusal Ayaklanması, bir kısmı Kürt-İslam Ayaklanması bir

¹⁹⁰ Şevket Beysanoğlu, Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Diyarbakır Ticaret Sanayi Odası Yayını No.3, İstanbul 1963, s.167

¹⁹¹ Diyarbakır il Yıllığı, Kültür Bölümü, Komisyon, İstanbul 1962, s.209

kısmı ise Şark (Doğu) Ayaklanması olarak adlandırmaktadır. Ancak ayaklanmada lider pozisyonunda bulunan ve ayaklanma sırasında Emir'ül- Mücahidin ve Hadüm'ül- Mücahidin isimlerini kullanan Şeyh Sait Efendi ismi ile bu ayaklanma özleşerek tarihe Şeyh Sait Hareketi olarak geçmiştir. Şeyh Sait'in kimliği ve kişiliği, ayaklanmanın mahiyeti ve özü hakkında bize açıklayıcı bilgiler vereceğini düşünmemizden dolayı onun hayatı üzerinde kısaca durmamızın faydalı olacağı kanısındayım. 1925 yılında başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olarak sayılabilecek hareketin lideri konumunda bulunan Şeyh Sait Efendi'nin kimliği hakkında değişik açıklamalar mevcuttur.

Şeyh Sait Efendi, aslen Elazığ'ın Palu ilçesindedir. Palu'da dünyaya gelen Şeyh Sait'in dedesi burada türbesi bulunan Şeyh Ali Septi Efendi'dir. Şeyh Ali Septi Efendi ise Palu'ya günümüzde Mardin ilinin Savur ilçesine bağlı Çılsütun (Kırkdirek) köyünden gelmiştir. Ayrıca Şeyh Sait Efendi, bölgede çok önemli bir etkiye sahip olan Nakşibendî tarikatının mensubu olduğudur. Bölgede önemli bir etkiye sahip olan bu tarikata mensup olması daha sonra onun liderliğinde başlatılacak olan hareketin bölgede kısa sürede oldukça geniş bir alana yayılmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Genel olarak Şeyh Sait'in doğum yeri ve bağlı bulunduğu tarikat üzerinde mutabık olan gerek yerli gerekse yabancı araştırmacılar Şeyh Sait'in doğum tarihi hakkında tam olarak bir fikir birliğine varamamışlardır. Behçet Cemal'in "Şeyh Sait efendi'nin hareketi başladığında dinç görünmekle beraber, altmışını geçkindi." demesi, Şeyh Sait Efendi'nin 1865 veya daha öncesinde doğduğunu göstermektedir.¹⁹²

Hayvancılıkla uğraşan ve oldukça büyük hayvan sürüleri bulunan, Şeyh Ali Septi'nin oğlu ve Şeyh Sait'in babası Şeyh Mahmut Palu hayvanlarına yeterince otlak bulamamasından dolayı daha geniş otlaklara sahip olan Erzurum'un Hınıs ilçesine yerleşmiştir. Bölgede zenginliğin ölçütü olan hayvan sürülerinin büyüklüğü Şeyh Sait'in bölge halkı tarafından tanınmasını sağlayan diğer bir unsur olarak gösteriliyor. Büyük sürülere sahip olan Şeyh Sait'in hayvan ticareti için sürekli güneye Halep'e kadar gider. Genellikle ilkbahar ve yaz aylarında yapılan ticari amaçlı bu ziyaretler Şeyh Sait'in hem bölge halkı tarafından tanınmasını sağlamış hem de kendisini bu

---

¹⁹² Bülent Taşpınar, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Şeyh Said Ayaklanması, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, 2010, s.19, Erişim Tarihi:05.10.2014

bölgenin coğrafi yapısı hakkında fikir sahibi yapmıştır. Hatta Behçet Cemal'in "Hınıs ile Halep arasındaki yollar üzerinde Şeyh'i tanımayan hemen hemen yok gibidir." demesi, bize Şeyh Sait ve hareketi hakkında oldukça önemli bilgi vermektedir. İşte, 13 Şubat 1925 yılında başlayan hareketin kısa süre içerisinde bu kadar geniş bir alana yayılmasında en önemli faktörlerinden birisi de budur. Bu durum, Şeyh Sait Efendi'yi bu harekette lider pozisyonuna getiren diğer bir etkendi.¹⁹³

3.8.1.1. Hareketin Başlaması ve Yayılması

13 Şubat 1925 tarihinde Şeyh Said Efendi, kardeşi Abdurrahman Efendi'nin evindeyken 2 teğmen komutasında bir manga asker köyün etrafını kuşatırlar. Köyde asker tertibat aldıktan sonra şeyh Said efendiye haber yollanılarak, beraberlerindeki on kişinin kanun kaçağı olmaları nedeniyle kendilerine teslim edilmelerini isterler. Şeyh Said Efendi, kendilerine sığınmış olan bu kişileri bu kişileri vermek istemez. Kendisi köyden ayrıldıktan sonra onlar hakkında yasal işlemin yapılmasını ister. Ancak bu istemi kabul edilmez ve Şeyh Said Efendi, yanındakilerin nezdinde küçük düşürülmek istenir. Sonuçta silahlar patlar. Patlayan bu silahlar hareketin başlangıcıdır.¹⁹⁴

Piran'da silahların patlamasının duyurulmasıyla Genç ilçesinde halk ayaklanır. Şeyh Said Efendi zamansız bir ayaklanmanın olmaması için Piran'dan Genç ilçesine geçer ama iş işten geçmiştir. Orada iken kardeşi Şeyh Mehdi'nin Lice'yi aldığı haberi alır. Bunun üzerine Şeyh Saîd Efendi Lice'ye gider. Ondan sonra olaylar hızla gelişir. Hareket alanı giderek gelişir. Hareket, tarafların beklemediği büyüklükte hızla gelişir. 24 Şubat günü Elâzığ, Şeyh Saîd Efendi güçlerinin eline geçer. 07 ve 11 Martta iki kez Diyarbakır'ı kuşatan Şeyh Said Efendi güçleri şehri alamazlar. Bu durum hareketin askeri ve siyasi alanda dönüm noktasını oluşturmuştur. Diyarbakır'ın alınmaması ile askerî planda hareketin gerilemesi süreci başlamıştır ve bu süreç hareketin başlangıçtaki yayılma ivmesine denk bir ivmeyle sürmüştür.¹⁹⁵

15 Nisanda Muş ve Varto arasındaki Abdurrahman Paşa Köprüsü'nde hareketin önderi Şeyh Saîd Efendi yakalanarak Varto'ya götürülür. Orada ilk sorgusu yapıldıktan

¹⁹³ Taşpınar, a.g.e, s.27

¹⁹⁴ Osman Aydın, 1925 Kürt Ulus Hareketi, Doz Yayıncılık, Almanya 1997, s.73

¹⁹⁵ Aydın, a.g.e, s.73-74

sonra Diyarbakır'a gönderilmiştir. Şark istiklal mahkemesinde, Şeyh Said Efendi ile ilgili esas dosyada 79 sanık hakkında dava açılmıştır.

Yargılanma boyunca Şeyh Said Efendi, hareketin yönetimi konusunda tüm sorumluluğu üzerine almıştır. Hareket konusunda sorulan tüm sorulara kendi adına konuştu. Dini hükümlerinin ortadan kalmasıyla özellikle de halifelik kaldırılması nedeniyle böyle bir harekete giriştiklerini beyan etmiştir. Ancak Piran'da silahlar patladıktan sonra kendisini hareketin başında bulduğunu, hareketin kendiliğinde doğduğunu, örgütlü bir hareket olmadığı konusunda ifade vermiştir.

Mahkemenin, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında hareketin bağlantılarıyla ilgili ısrarlı sorularına karşın şu cevabı vermiştir: “Ne hariçten nede dâhilden teşvik eden hiç kimse yoktur”. Mahkemenin zabıtlara geçirtmek istediği önemli bir husus hareketin Terakkiperver Cumhuriyet Partisi ile olan ilişkisiydi. Şeyh Said Efendi'den ısrarla sorulmasına rağmen Şeyh Said Efendi, hareket ile parti arasında herhangi bir bağlantının olmadığını ısrarla vurgulamıştır. Mahkeme sonucunda Şeyh Saîd Efendi dâhil 49 kişi idama mahkûm edilmiştir. 29 Haziran pazartesi günü şeyh Said Efendi ve arkadaşları idam edilmek suretiyle cezaları infaz edilmiştir. İdam gecesi Cumhuriyet gazetesi muhabirinin uzattığı deftere Şeyh Said Efendi, Arapça olarak şunları yazmıştır: “Siz başıma gelenlerle uğraşmayı bırakın, umurumda değil. Bana verilen cezadan kurtulmak için hiçbir gayret de göstermiyorum. Önemli olan gittiğim yolun Allah ve din yolu olmasıdır.” Mehmet Said Nakşibendi.¹⁹⁶

3.8.1.2. Şeyh Saîd Hareketinin Etkileri

1925 Şeyh Saîd Efendi meselesi başladığında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının lideri eski İttihat Terakkici Ali Fethi Bey(Okyar) başbakandır. Şeyh Said Efendi meselesi çıktığında hareket bahane edilerek önce hükümet değişikliği gerçekleştirilmiş ve İsmet İnönü başbakanlığa getirilmiştir. Daha sonra partinin, Şeyh Said meselesi ile ilişkili olduğu iddiasıyla (Şeyh Said Efendi sorgusunda ısrarla hareket

---

¹⁹⁶ Aydın, a.g.e, s.82-85

ile parti arasında hiçbir bağlantı olmadığını beyan etmesine rağmen) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır.¹⁹⁷

Meclis'te çok sert tartışmalar neticesinde Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilmiştir. Aynı oturumda Başvekil İsmet Paşa'nın vermiş olduğu bir tezkere ile İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulması teklif ediliyordu. O tezkere şöyledir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine 31 Temmuz 1338 tarihli İstiklâl Mahakimi kanununun birinci maddesinin bahsettiği selâhiyete binaen hükümet harekât-ı askeriye mıntikasında usulü dairesinde derhal bir İstiklal Mahkemesinin teşkil ve faaliyete iptidar eylemesini tahtı vücutta görmekte ve işbu mahkemece verilecek idam kararlarının dahi aynı kanununun 5. maddesi mucibince ve vaziyetin müstaceliyet müsaade talep eder. Bundan başka ahvali fevkalade binaen ilan olunan seferberliğin milletin ve cumhuriyetin emniyetini muhil ve irticai propagandaların, teşebbüsat ve harekâtın kavanin-i mahsusuna tebean men ve tecziyesi esbabının da serian ... İstiklâl Mahakimi kanununun birinci maddesi mucibince idam kararları Meclis-i Âlice tasvip edilmek ve merkezi Ankara'da olmak ve daire-i kazası harekâtı ekseriye mıntikası haricindeki vilayete şamil bulunmak üzere derhal ikinci bir İstiklâl Mahkemesi'nin teşkiline müsaade buyrulmasını teklif ve rica ederim efendim.”¹⁹⁸

Yeni hükümetin kurulması ve Takrir-i Sükûn Kanununun çıkarılması ile yeni bir döneme girilmiştir. Hatta girilen bu yeni döneme Takrir-i Sükûn dönemi de denilmiştir. Bu dönemde eskiye nazaran birçok değişiklik yaşanacak ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine derin izler bırakılacaktır. Takrir-i Sükûn Kanunu ile dönemin muhalif basını olan; Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl, Sebilürreşad, İstikbal, Orak Çekiç, Aydınlık vb. gazete ve mecmualar, Şeyh Said Efendi Hareketinde etkisi oldukları ve ülkede irtica propagandası yaptıkları gerekçesiyle kapatılmışlardır.¹⁹⁹

3.8.2. Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da Sosyal Yapı

Diyarbakır'da Şeyh Said olayından sonra sürecini takip eden aşamada kamuca özel bir yönetim anlayışının uygulaması zorunluluk olarak görülecektir. Bu özel

¹⁹⁷ Aydın, a.g.e, s.153

¹⁹⁸ Taşpınar, a.g.e, s.66

¹⁹⁹ Taşpınar, a.g.e, s.70

yönetim yaklaşımının sonucu olarak Umumi Müfettişliği 27 Mart 1927’de 164 numaralı kanunla kurulmuştur. Umum müfettişliğin yetki alanı ise aynı kanunla Diyarbakır (Diyarbakir)’ın idari merkezde olduğu, Elazığ(El-Aziz), Urfa, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Van vilayetleri olarak belirlenmiştir. Daha sonra Umum Müfettişlik bölgesine Ağrı’da katılmıştır. Umumi Müfettiş uygulamasıyla bu teşkilata hükümetin vekili ve bakanların temsilcisi olma görevleri yüklenmiştir. Bölgedeki valilikler ve alt birimleri faaliyetleriyle ilgili verileri müfettişliğe raporlamak ve talep edildiğinde de açıklama yapmakla yükümlü olmuşlardır. Umumi Müfettişler bölgelerindeki ekonomi, iskân, sağlık ve sosyal sorunların ivedilikle aktarılmasından da sorumlu tutulmuşlardır.

Yetki alanlarında teftiş ve tahkikat yapma yetkisine sahip olan bu birim Başbakanlığa senelik raporlar hazırlamakla da yükümlü kılınmıştır. Müfettişlik raporlarından merkezi idarenin beklentileri bölgesel sorunlar ve çözüm önerilerine dönüktür. Ancak devletin yeniden yapılandığı Cumhuriyet döneminde raporlardaki önerilerin daha da geniş bir perspektifte gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur.²⁰⁰

Müfettişlik Umum bölgesinde merkezi idarenin beklentileri oldukça yüksek bir seviyede olmuştur. Bu beklentilerin sonucunda Başbakan İsmet İnönü 1935’de bölgede bir inceleme ve değerlendirme gezisine çıkmıştır. Bu gezinin sonunda hazırladığı Kürt Raporu’nu Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlar Kurulu’na sunmuştur. İnönü’nün raporunda bölgesel sorunların merkezinde iktisadi ve mali sorunların olduğu anlayışı öne çıkmıştır.

İsmet İnönü’nün hazırladığı bu rapordan sonra Birinci Umumi Müfettişliğine Abidin Özmen atanmıştır. Bir kriz sürecinin sonucunda yapılan bu birim, faaliyetlerini yine kriz dönemlerini temsil eden 1929-30 Dünya Ekonomik Buhranı ve İkinci Dünya Savaşı sürecinde devam ettirmiştir. 11 Umum müfettişliklerin beklentilere cevap verebilmesi bir yana, II. Dünya Savaşı sonrasında demokratik bir ülkeye uygun olmadığı eleştirilerine de maruz kalmıştır. Bu idareler 1948’den itibaren bütçeye karşılık konulmamasıyla fiilen 1952’de de Genel Müfettişlik Teşkiline dair kanunla hukuken sona ermişlerdir.²⁰¹

---

²⁰⁰ Tahir Ögüt&Çiğdem Çadircı, Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır’da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı, Akademik Bakış, Cilt VII, S.13, s.142 Erişim Tarihi:12.01.1014

²⁰¹ Ögüt&Çadircı, a.g.e, s.143

3.8.2.1. Demografik Yapı

Osmanlı imparatorluğunda, 1907 nüfus verilerine göre Diyarbakır Vilayetinin Nüfusu 394.000'dir. Vilayetin toplam alanı ise 46,8 Km² olup nüfus yoğunluğu ise kilometre kareye 46,8 kişi olup bu yoğunluk seviyesi 8,4 kişi ile Batı vilayetlerinin gerisinde bir yoğunluğa sahiptir. Ali Emiri Efendi'ye göre ise 1912'de nüfus 619.825 kadar olup bunun 12.3264'ü Hristiyanlardan oluşmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'de nüfusun sayı ve niteliklerini belirlemek üzere ilk olarak 1927 yılında nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayıma göre vilayetin kümülatif nüfus şu şekildedir.

Tablo 4: Diyarbakır ve Kazalarında Nüfusun Genel Yapısı /1927

Şehir ve Kazaları	Erkek	Kadın	Toplam	Toplam Alan/Km	Nüfus Yoğunluğu	Mahalle/Köy sayısı.
Diyarbakır	50548	48143	98691	7150	13,8	617
Çermik	8024	9284	17308	1420	12,2	122
Ergani/Maden	8 994	9841	18835	1595	11,8	152

Diyarbakır'da nüfus miktarının Osmanlı dönemine göre düşüşü gerçekleşmiş olup, bu durum vilayet sınırların da değişmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü Osmanlı idari tasnifinde Diyarbakır Vilayeti Âmid, Harput(Mamuratül Aziz), Siverek, Siirt, Mardin, Midyat ve Nusaybin gibi yerlerden oluşmaktaydı. Diyarbakır merkez ve kazalarındaki nüfus yoğunluğu genel olarak dengeli dağılmakta olup bu dönemdeki nüfus yoğunluğu km başına düşen 8.4 kişi ile Osmanlı döneminde olduğu gibi yine Türkiye ortalamasının altında bulunmaktadır.²⁰²

3.8.2.2. Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılımı

Nüfus niteliğinde niceliksel olarak yaş dağılımının belirlenmesi çalışma çağındaki potansiyelin belirlenmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda vilayetteki nüfusun genel olarak yaş dağılımı aşağıdaki gibidir;

²⁰² Öğüt&Çadircı, a.g.e, s.144

Tablo 5: Diyarbakır İlinde Nüfusun Yaş Durumuna Göre Dağılımı /1927

Cinsiyet	1yaşaltı	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71üstü
Erkek	4122	10170	12068	10381	12820	36246	6417	2879	1043
Kadın	3060	8063	11015	6809	10361	43900	8915	2452	1239
Toplam	7182	18233	23083	16940	23181	80146	15332	5331	2282

Nüfus verilerine göre erkek nüfus %50,1 kadın nüfus ise %49,9'luk oransal dağılımlarıyla cinsiyet esası üzerinden dengeli bir yapı bulunmaktadır. Fakat Tablo:2'de nüfusun yaş durumuna göre dağılımına bakıldığında 20-45Nüfus verilerine göre erkek nüfus %50,1 kadın nüfus ise %49,9'luk oransal dağılımlarıyla cinsiyet esası üzerinden dengeli bir yapı bulunmaktadır. Fakat Tablo:2'de nüfusun yaş durumuna göre dağılımına bakıldığında 20-45 yaşları arasında olan nüfusun diğer yaş dilimlerine göre daha yoğun olduğu görüldüğünden genç bir nüfus yapısının varlığı da öne çıkmaktadır. Bireylerin alışma gücü bakımından en verimli oldukları bu dönemde erkek nüfusunun kadın nüfusa göre oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu durum savaş dönemindeki erkek nüfus kayıplarından kaynaklanmaktadır. Nüfusun cinsiyet dağılımında 12 yaş altı çocuk dağılımında genel verideki dağılımdan farklı olarak erkek nüfusun lehine bir yoğunluğun varlığı öne çıkmaktadır.²⁰³

3.8.2.3. Diyarbakırda Eğitim

3.8.2.3.1. Eğitim ve Toplumsal Değişme

Toplumsal değişme, toplumsal yapının, onu oluşturan toplumsal ilişkiler ağının ve bu ilişkileri belirleyen toplumsal kurumların değişmesi olarak tanımlanabilir.²⁰⁴ Başka bir ifadeyle Toplumsal değişme, belirli bir toplumda, belli bir zaman aralığında, nedenleri ve sonuçları az çok gözlenebilen, tüm sosyal ilişki ve boyutlarda meydana gelen, somut, olgusal değişmelerdir.²⁰⁵ Toplumsal yapılar, kurumlar ve ilişkiler sürekli değişmektedir. Dolayısıyla her toplum daima değişim içindedir. Toplumsal değişmeyi sağlayan nedenler çeşitlilik gösterdiği gibi, bu nedenlerden bazılarının ön plana çıkması toplumdaki topluma

²⁰³ Ögüt&Çadircı, a.g.e, s.144

²⁰⁴ Mehmet Tezcan, Toplumsal Değişme ve Eğitim, A.Ü.E.B.F. Yayınları, Ankara 1994, s.191

²⁰⁵ Aydın Yaka, Sosyal Değişme Türk Modernleşmesi, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2011, s.44

farklılık göstermektedir. Eğitim de toplumsal değişimin nedenlerinden biridir.

Değişmekte olan ülkelerde eğitim; yeniliklere ayak uydurabilecek bireylerin yetişmesinde görevlidir. Sosyal, politik ve kültürel değişimin aracı olarak görülür. Burada tartışma konusu; eğitimin toplumsal yapıyı etkilediği orandan ondan etkilenip etkilenmediğidir. Sadece eğitimdeki değişimle toplumsal bir değişim yaşanması beklenemez, karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Eğitim kurumları bilginin yanında ulusal kimliğin kazandırılmasında, toplumun değer ve kurallarının, alışkanlıklarını benimsetilmesinde yardımcıdır. Değişme de bir araçtır. Ancak tek başına yeterli gelmez. Ekonomik değişimin koşuludur, ekonomik değişim de eğitimin sonuçlarının koşuludur.²⁰⁶

Eğitimin bağımlı bir değişken olduğunu savunan görüşe göre, değişen toplum yapısı eğitim sisteminin belirleyicisidir. Eğitim sistemi toplumu yansıtır ve toplumsal gereklere karşılık verir. Topluluğun değerlerini sürdürme işlevini görür. Eğitimin yapısı bireyleri topluluğa bağlamak hedefinde olmalıdır. Bu görüşe göre toplum, ekonomik ve toplumsal güçlerce belirlenir. Eğitim de bu güçlerce biçimlenir. Yani kendi başına biçimlendirici değildir.

Toplumsal, ekonomik, siyasi kurumlardaki dönüşüm toplumsal değişme için kaçınılmaz da olsa toplumsal ilişkilerin kültürel dayanağı ancak eğitim sistemindeki köklü değişimlerle kurulabilir. Eğitim ve toplum yapısı daima birbiri ile etkileşim içindedir ve birbirlerinin biçimleyicisidir. Sosyo-ekonomik ve siyasi etkenler toplumsal değişimin birinci koşulları iken, eğitim toplumsal değişmeyi harekete geçiren, hızlandıran ve değişen sosyo-ekonomik ve siyasi şartlar için gerekli bilgi, beceri ve değerleri yayarak neticelendiren katalizör görevindeki önemli bir kurumdur.

3.8.2.3.2. Cumhuriyetten Önce Diyarbakır'da Eğitim

İslamiyet'ten önceki dönemlerden itibaren ilmi faaliyetlerini başladığı Diyarbakır, İslam hâkimiyetine geçtikten sonra buradaki ilim ve fikir hayatında büyük bir canlılık görülmüştür. Artuklu dönemine gelinceye kadar düzenli örgün eğitim kurumları olan medreselere rastlanılmamakla birlikte, İslam eğitim kurumları arasında önemli bir yere

²⁰⁶ Ziyet Bahadır, Köy Enstitülerinin Sosyolojik İncelenmesi, Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1994, s.142-143, Erişim Tarihi:10.05.2013

sahip olan camilerde gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetleri sayesinde çok ünlü bilginler yetişmiştir.²⁰⁷

XII. ve XIII. yüzyılda başta Amid ve Meyyafarkin olmak üzere Diyarbakır bölgesinde bilim, kültür ve sanat hayatı gelişmesini sürdürmüştür. 1183 tarihinde Amid'de çok zengin bir kütüphanenin bulunması, bilim ve kültürün gelişmişlik düzeyini göstermesi bakımından iyi bir örnektir.²⁰⁸

İslam eğitim tarihinde örgün orta ve yükseköğretim kurumları olan medreseler, ilk defa Diyarbakır'da Artuklular döneminde açılmıştır. Artuklu medreselerinde İslami ilimler dışında tıp, matematik, geometri ve felsefe dersleri de okutulmuştur. Bu dönemde önemli hekimler yetiştiği gibi, tıp sahasında bazı eserler de tercüme ve telif edilmiştir. Ayrıca tıp öğrenimi için Silvan'da(Eski adı Meyyafarikin'dır.) bir Darüşşifa kurulmuştur. Akkoyunların hâkimiyet dönemi iç ve dış mücadelelerle geçtiğinde, buna bağlı olarak bilim ve kültür alanında büyük bir gelişme olmamıştır. Buna rağmen özellikle uzun Hasan ve oğullarından Sultan Yakup zamanında bilim ve sanat adamlarının korunduğu, bilim, kültür ve sanatın gelişmesine önem verildiği görülmektedir. Artuklu ve Akkoyunlar dönemlerinde Diyarbakır'da gelişmeye başlayan eğitim ortamı, Osmanlı döneminde zirveye çıkmıştır. Osmanlı egemenliği öncesinde burada açılan medreseler(Mesudiye, Zinciriye, Şucaciye, Hatuniye, Şeyh Safa gibi) eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü gibi, Osmanlı döneminde bunlara çok sayıda yeni medrese ve mahalle mektebi eklenmiştir.

1870 yılında Diyarbakır vilayetinde 6 medrese mevcuttu. Vali İsmail Hakkı Paşa'nın gayretleriyle 7 medrese daha açılarak bu sayı 1875'te 13'e çıkarılmıştır. 1890'da Diyarbakır kazasında 9, 1901 ile 1905 yılları arasında Diyarbakır kazasında 11, Silvan'da 1, Lice'de 2, Çermik'te 1 medrese mevcuttur. Sözü edilen eğitim kurumlarının hemen hemen tamamı Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Mesudiye ve Zinciriye medreseleri gibi müstakil binalar günümüzde de çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır.²⁰⁹

Bölgenin İslam hâkimiyetine girmesinden 1870'li yıllara kadar, Diyarbakır'da

²⁰⁷ Hatip Yıldız, **Eğitim** (Cumhuriyetten Önce), İhsan Işık, (Ed.), Diyarbakır Ansiklopedisi, Cilt II, Elvan Yy., Ankara 2013, s.216

²⁰⁸ Işık, a.g.e, s.216

²⁰⁹ Işık, a.g.e, s.216-217

faaliyet gösteren müstakil Sıbyan mektebinin(ilkokul) sayısı üçtür. Bu durum, döneminin temel eğitim anlayışının bir yansımasıdır. Çünkü okuma-yazma ve temel dini bilgilerinin kavratılmasından ibaret olan temel eğitim genellikle camilerde ve mescitlerde verilmiştir. 1870 yılı başında Diyarbakır şehir merkezinde 11 adet Sıbyan Okulu tespit edilmiştir. 1883'te bu sayı 35'e çıkmış ve bir taraftan da yeni iptidai mektepleri açılmıştır. 1892-1893 ders yılında Diyarbakır vilayetinde 11 İbtidai ve 185 Sıbyan mektebi mevcuttur. II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla beraber Diyarbakır'da maarifin terakkisi yolunda sarf edilen gayret neticesinde, 1901 yılına gelindiğinde, Diyarbakır vilayetindeki İptidai sayısı 230'a çıkmıştır. 1905-1906 ders yılında ise iptidai mektep sayısı azalarak, Vilayet dâhilinde 54'ü erkek ve 6'sı kız umumi iptidai ve 10'u erkek hususi iptidai mektep olmak üzere 70'e düşmüştür.²¹⁰

Genelde ortaöğretim kurumları olarak kabul edilen ilk sivil erkek Rüştîye mekteplerinin Diyarbakır'da açılması ve kazalara yayılması 1868-1875 yılları arasında Diyarbakır'da valilik yapan İsmail Hakkı Paşa zamanında olmuştur. Bu dönemde vilayet sınırları içinde açılan Rüştîye sayısı 21'dir. 1876 tarihli salnamelere göre Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından önce Diyarbakır vilayetinde 11 Rüştîye mektebi mevcut olup, bu mekteplerde 785 talebe eğitim görmektedir. 1876-1900 yılları arasında Diyarbakır vilayetinde 11 Rüştîye mektebi daha açılmıştır. Bunların içinde bir askeri Rüştîye ve bir kız Rüştîyede de vardır. Ancak 1906-1907 ders yılında Rüştîye sayısında azalma olmuş ve bu sayı 11'e inmiştir.

Ortaöğretim kurumu olarak Diyarbakır'da açılan diğer bir okul da İdadi mektebidir. 1891-1892'de Diyarbakır'da açılan diğer bir okul da İdadi mektebidir. 1905-1906 yılı istatistiklere göre II. Abdülhamid devri sonunda Diyarbakır vilayetinde iki İdadi mektebi mevcuttur. 1910'da Siverek ve 1911'de Ergani Madeni idadilerinin açılmasıyla bu sayı dörde çıkmıştır. Ancak 1913 yılında Diyarbakır Mülki İdadi Mektebi sultaniye dönüştürürken; Mardin, Siverek ve Ergani Maden idadiler beş yıllık idadiler grubunda yer olarak varlıklarını sürdürmüşler ve 1917-1918 ders yılında da eğitim faaliyetlerine devam etmişlerdir.

---

²¹⁰ Işık, a.g.e, s.217 Ayrıca Bak. Hatip Yıldız, Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey'in Beş Yıllık İcraatı ve Sultan II. Abdülhamit'in Emriyle Vilayetin Kalkınması İçin Hazırladığı Rapor, Osmanlıdan Cumhuriyete 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, Cilt I, Diyarbakır 2008,

Diyarbakır'da mesleki eğitim alanında atılan ilk adım, 1969 yılında ıslahhanenin kurulmasıdır. Kimsesiz sokak çocuklarını ıslah etmek ve sanat sahibi yapmak amacıyla bu ıslahhanenin açılması, günümüzde sokak çocuklarının rehabite edilmesine ve şiddet ortamından uzaklaştırılmasına örnek teşkil edilmesi bakımından oldukça önemlidir. Bunların dışında II. Abdülhamit döneminde vilayet merkezinde modern eğitim kurumu olan Darül-Mualim okulu açılmıştır. Bu okul sayesinde vilayet dâhilindeki iptidai ve rüştiye mekteplere öğretmen yetiştirildiği gibi, çevre vilayetlerdeki rüştiye mekteplerinin öğretmen ihtiyacı da kısmen karşılaşmıştır.²¹¹

II. Abdülhamid döneminde, sözü edilen mektepler yanı sıra Diyarbakır vilayetinde Ermeni, Keldani, Süryani ve Rum gibi azınlıklar ile Fransa ve Amerika gibi yabancı devletler tarafından da çeşitli okul ve yetimhaneler açılmıştır. Bunlardan bir kısmı misyonerlik faaliyetleri için kullanılmıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamid, serbestçe açılan azınlık okullarının bir taraftan ruhsata bağlayarak denetim altına almaya çalışırken bir taraftan da özellikle azınlık ve yabancıların yoğun olarak yaşadığı Doğu vilayetlerinde, Müslüman halkın bilinçlenmesi için modern iptidailer açmıştır.

Tablo 6: 1905 Yılında Diyarbakır Vilayetindeki Çeşitli Okullar ve Kamu Yapıları²¹²

	Cami	Mescit	Tekke	Kilise	Kütüphane	Medrese	Hristiyan Mektebi	Yahudi Mektebi	Han
Diyarbakır	24	21	6	11	3	11	9	2	20
Siverek	2	3	-	1	-	2	4	-	4
Silvan	10	-	-	4	-	1	-	-	1
Lice	2	-	-	2	-	2	3	-	1
Derik	1	-	-	1	-	1	3	-	1
Toplam	39	24	6	19	3	17	19	2	27

Tabloda dikkat çeken en önemli husus, Diyarbakır merkezde 3 semavi dine ait mabetlerin yer almasıdır. Ayrıca Hristiyan ve Yahudilere ait toplam 11 okulun olması da

²¹¹ Işık, a.g.e, s.217

²¹² Işık, a.g.e, s.217-218

dikkat çekicidir. Bu da gayri Müslimlerin hiçbir baskı ve eziyet görmeden inanç hürriyetine sahip olduklarını gösteriyor.

3.8.2.3.4. Cumhuriyetten Sonra Diyarbakır'da Eğitim

Diyarbakır'da Latin alfabesine geçişin henüz gerçekleşmediği bir dönemde yapılan nüfus sayımında okuryazar oranı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir.

Tablo 7: Diyarbakır İlinin Okuma Yazma Bilen-Bilmeyenlere Göre Dağılımı /1927

Şehir/Kaza	Okuma Yazma Bilen			Okuma Yazma Bilmeyen		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Diyarbakır	4046	936	4982	45758	46463	92221
Çermik	343	15	358	7597	9173	16770
Ergani/Maden	230	3	233	8734	9773	18507
Kulp	142	-	142	5144	5946	11090
Lice	464	14	478	10903	10177	21080
Silvan	418	15	433	12521	13380	25901

Diyarbakır'da 19 okulun mevcut bulunduğu 1927'de genel okuryazarlık oranı erkeklerde %5,86 kadınlarda ise %1.03 seviyesindedir. Türkiye ortalaması ise erkeklerde %13 kadınlarda da %4 seviyesindedir. Diyarbakır ilinin okur-yazarlık oranı Diyarbakır'da 19 okulun mevcut bulunduğu 1927'de genel okuryazarlık oranı erkeklerde %5,86 kadınlarda ise %1.03 seviyesindedir. Türkiye ortalaması ise erkeklerde %13 kadınlarda da %4 seviyesindedir.

Diyarbakır ilinin okur-yazarlık oranı sonuçları Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgesinde kız çocuklarının yaygın eğitim sürecine katılmadıklarının göstergesidir. Kadınların Okur-yazar olanlarının yoğunluğunda ise şehir merkezinde ikamet edenler lehine bir yoğunluk söz konusudur.²¹³

Diyarbakır'da okur-yazarlık oranının oldukça düşük olmasının sebepleri İsmet İnönü tarafından hazırlanan 1935 tarihli Şark raporunda değerlendirilmiştir. Bu raporda

²¹³ Öğüt&Çadircı, a.g.e, s.145

öne çıkan başlıklar; bölgede Türkçe kullanımının sınırlılığı, vilayet bütçesinin sınırlı olması ve mali disiplinden taviz verilmemesinden dolayı okullaşma seviyesi ve öğretmen istihdamındaki yetersizlik üzerine odaklanmıştır. Diyarbakır ve diğer Güneydoğu vilayetlerinde okullaşma sorununun aşılması için 1928'den itibaren İl Özel İdaresinden maarif tahsisatının artırılması konusu gündeme gelecektir. Vilayetten ve Umum Müfettişlikten gelen bu taleplere uygun olarak sayım, kazanç, arazi ve müsakkafat vergilerinden maarif'e yapılan tahsisatlar arttırılacaktır. Maarif'e yapılan tahsisattaki 1923'den beri devam eden artış oranı Dünya Ekonomik Buhranı döneminde bile devam edecektir.²¹⁴

İlköğretim

Diyarbakır, ortaçağlardan başlayarak Güneydoğu Anadolu'nun en önemli kültür merkeziydi. İlin öteden beri bir yönetim merkezi oluşu bunu belirleyen başlıca etmendi. Akkoyunlu, Selçuklu ve Eyyubiler zamanları ile Osmanlıların doğudaki en geniş topraklara sahip eyaletine merkezlik yaptığı dönemlerde, ilin kültür yaşamı da sürekli gelişmiş ve çok sayıda medrese ve tekke açılmıştır. Bölgenin ilk yükseköğretim kurumu, Anadolu Selçuklarından kalan en eski eğitim kurumu olan Mesudiye Medresesidir. Medrese ve din eğitimi veren kurumların ağırlığının azalmasıyla başlamasıyla, bölgede kurulan yeni ortaöğretim kurumlarının ilk önce Diyarbakır'da(1892) açıldığı görülmektedir. Fakat birinci dünya savaşı, Kurtuluş savaşı ve Cumhuriyet'in ilanından sonra meydana gelen hadiseler neticesinde ilin hemen her açıdan gerilemesine yol açmış, bu gerileme eğitim kurumlarını da büyük ölçüde etkilemiştir.²¹⁵

Diyarbakır'da cumhuriyet öncesinde ve cumhuriyetin ilk yıllarında ilkokullar hep kentlerde yoğunlaşıyordu. Osmanlılar Döneminin ilkokulları (Sıbyan Mektepleri) Tanzimat'la birlikte gelen batılılaşma ve yenileşme hareketleri sonucu yerini bugünkü anlamıyla ilkokul sayılabilecek iptidai mekteplerine bırakmıştı. Cumhuriyet'ten önce Diyarbakır'da biri kız okulu olmak üzere 6 iptidai okul vardı. Cumhuriyet ilan edildiğinde Diyarbakır'da 6'sı il merkezinde olmak üzere 18 ilkokul vardı. Köylerin hiçbirinde okul yoktu. İlk merkezindeki gazi ve İsmet paşa ilkokulları 1925'te, Cumhuriyet ve Ziya Gökalp ilkokulları ise 1926'da birleştirilerek ilkokul sayısı 4'e indirilmiştir. 1940'larda

²¹⁴ Öğüt&Çadircı, a.g.e, s.146

²¹⁵ Işık, a.g.e, s.211

kırsal alandaki ilköğretimin eğitimcilerle desteklenmesi sonucu 1937’de 23 olan ilkokul sayısı 1943’te 93’e yükselmiştir. Bu okulların 48’i eğitimcilerin görevli olduğu köy okullarıydı.

Ortaokullar

Diyarbakır’da ilk ortaöğretim kurumu olan Diyarbakır İdadisi, birinci dünya savaşı sırasında ve 1925-1932 yılları arasında ortaokula dönüştürülmüştür. Ziya Gökalp Lisesi adını alarak 1932’den sonra lise kısmıyla birlikte öğretimini sürdüren bu okul, aynı zamanda ilin ilk ortaokuluydu. 1948’de Silvan, 1949’da Bismil ve Ergani, 1950’de Lice, 1953’te Çermik ortaokulları açıldı. Ortaokullarda kızların toplam öğrencilere oranı, eğitim öteki evrelerinde olduğu gibi hayli düşük olup bu öğretim yılında ancak %17’e ulaşmıştır. 1958’de merkez ilçe ve Ali Emiri Ortaokulu öğretime açıldı.²¹⁶

Liseler

Diyarbakır’ın en eski lisesi olan Ziya Gökalp Lisesi’nin kökeni XIX. Yüzyılın sonlarına dayanır. 1892’de dönemin valisi Hasan Paşa’nın açtırdığı Diyarbakır İdadisi 1913’te yapılan bir yasa değişikliğiyle “Sultani ”ye dönüştürüldü. Birinci dünya savaşı sırasında öğrencilerin askere alınması lise kısmı kapatılan okul, 1921-1922’de yeniden açıldı. 1925’ten sonra lise kısmı kaldırarak, öğretim 1932 yılına kadar ortaokul düzeyinde sürdü. 1932’de lise kısmı yeniden öğretime açılan okul, 1956’da Maarif Koleji açılana kadar ilin tek lisesi olarak kaldı.²¹⁷

Mesleki ve Teknik Öğretim

Diyarbakır’da kurumlaşmış mesleki ve teknik eğitimin kökeni hayli eskiye dayanmaktadır. XIX. Yüzyılın sonlarında ilde biri öğretmen okul diğeri sanat okulu olmak üzere iki meslek okulu vardı. Bunlardan günümüzdeki Endüstri Meslek Lisesi’nin kökeni olan “Diyarbakır Sanayi Mektebi” 1870’te, günümüzdeki öğretmen lisesinin kökeni olan Darül Muallimin ise 1894’te açılmış. Cumhuriyet dönemine bu iki meslek okuluyla girilmiştir.

---

²¹⁶ Işık, a.g.e, s.212

²¹⁷ Işık, a.g.e, s.213

Vilayete özgü poşu dokumasında kullanılan ipek üretiminin daha bilinçli yapılması amacıyla bu alanda bir kurumsallaşmaya gidilmiş ve 1930'da Elâzığ'da açılan "İpekçilik Okulu" 1933'de Diyarbakır'a taşınmıştır. Daha sonra 1928'de Erkek Sanat Okulu, 1936'da Kız Sanat Okulu, 1954'te İmam Hatip Okulu orta kısımlarıyla beraber öğretime açıldı. 1944'te Dicle Köy Enstitüsü Öğretmen Okuluna dönüştürüldü.²¹⁸

3.8.2.3.5. Köy Enstitüleri

17 Nisan 1940'ta 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu kabul edilerek "Köy Enstitüleri" açıldı. Bu kanunun "Köy Öğretmenleri ile köye gerekli başka mesleklerinin erbabını iş eğitiminin ilkelerine uyararak yetiştirmek amacıyla ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde bölge müessesesi olarak açılan öğrencisi köyden alınan ve yatılı bulunan eğitim kurumudur." Şeklindeki 15.maddesi Köy Enstitülerinin kuruluş amacını belirtmektedir. Köy enstitülerinin kuruluş amacı, köylerde bulunan yaygın bilgisizlikle mücadele etmek, köylerin ekonomik ve sosyal yapısında eğitim kanalıyla düzeltilmeler ve gelişmeler sağlamaktır.²¹⁹ Köy Enstitüleri genellikle kentlerden uzak yerlerdeki geniş arazilere kurulmuşlardır. Bunun amacı, tarım derslerinin iş yaparken öğretilmesi için gerekli olan arazilerin kent içlerinde bulunmasının zor olmasıdır. Ayrıca köy çocuklarının kent yaşamına alışıp, köyde devamlı çalışmayı istememe durumunun engellenmesi ve öğretmenin ileride görev yapacağı çevreye yakın özellikleri olan yerlerde yetişmesi gerekliliğidir.

1940 yılında 10 tane köy enstitüsü açılmıştır. 1944'e kadar enstitü sayısı 20'ye çıkarılmıştır. Bu sayının 24'e yükseltilmesi planlanmıştır, ancak bu gerçekleştirilememiştir. "Açılan 21 Köy Enstitüsü"nden 1951-52 öğretim yılı sonuna kadar 1398 kadın, 15.943 erkek olmak üzere toplam 17.341 öğretmen yetişmiştir.²²⁰

Köy Enstitüleri ve açıldıkları iller şöyledir:

1. Akçadağ Köy Enstitüsü - Malatya(1940)

²¹⁸ Işık, a.g.e, s.213

²¹⁹ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1988'e, A.Ü.E.B.F. Yy., Ankara 1989, s.434

²²⁰ Niyazi Altunya, Köy Enstitüleri Sistemine Toplu Bir Bakış, Kelebek Matbaası, Ankara 2005, s.19-20, Ayrıca bak. Şevket Gedikoğlu, Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri, İş Matbaacılık ve Tic. Yayınları, Ankara 1971, s.231

2. Akpınar Köy Enstitüsü – Samsun(1940)
3. Aksu Köy Enstitüsü – Antalya (1940)
4. Arifiye Köy Enstitüsü – Sakarya (1940)
5. Beşikdüzü Köy Enstitüsü – Trabzon(1940)
6. Cılavuz Köy Enstitüsü – Kars(1940)
7. Çifteler Köy Enstitüsü – Eskişehir(1937)
8. Dicle Köy Enstitüsü – Diyarbakır (1944)
9. Düziçi Köy Enstitüsü – Adana (1940)
10. Ernis Köy Enstitüsü – Van (1948)
11. Gökçöy Köy Enstitüsü – Kastamonu (1939)
12. Gönen Köy Enstitüsü – Isparta (1940)
13. Hasanoğlan Köy Enstitüsü – Ankara (1941)
14. İvriz Köy Enstitüsü – Konya (1941)
15. Kepirtepe Köy Enstitüsü – Trakya (1938)
16. Kızılçullu Köy Enstitüsü – İzmir (1937)
17. Ortaklar Köy Enstitüsü – Aydın (1944)
18. Pamuk pınar Köy Enstitüsü – Sivas (1941)
19. Pazarören Köy Enstitüsü – Kayseri(1940)
20. Pulur Köy Enstitüsü – Erzurum(1942)
21. Savaştepe Köy Enstitüsü – Balıkesir(1940)

Köy Enstitülerinin haritası incelendiğinde Türkiye geneline dağıldığı

görülmektedir.

Hemen her köy enstitüsünün şehir ve kasabaların dışında, tren yoluna yakın, devlete ait ve arazisi tarıma elverişli yerlerde kuruldu. Seçilen yerlerin hava, su bakımından sağlığa elverişli, köy ve kasabaların yakınında, bucak merkezi ortasında ve 2-3 ilin bölge merkezliğini yapacak durumda olmasına dikkat edildi.²²¹

Köy Enstitüleri diğer kuruluşlardan farklı olup, çok amaçlı eğitim kurumları olarak açılmıştı. Köy Enstitüleri yeni insan tipi yetiştirmeye yöneliktir. “Köye gerekli eleman” yetiştirme amacı güdülmüştü. Köye gerekli eleman sözünden anlaşılın, öğrenciye sadece teori anlamında ders veren bir öğretmen değil; iyi bir sağlık uzmanı, iyi bir tarımcı, kooperatifçi özellikleri de olan köydeki yaşama uyum sağlayabilen ve halka önderlik edebilecek birisi olarak yetiştirilmesiydi.²²²

3.8.2.3.6. Köy Enstitülerinin Sosyal Fonksiyonları

Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen Köy Enstitüleri projesinin bir sosyal politika uygulaması olarak değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Temelleri önceki yıllarda atılmakla birlikte resmi olarak 1940-1954 yılları arasında eğitim veren enstitüler, rejimin yaygınlaştırılmasıyla ilgili ideolojik hedeflerin yanı sıra, belirli toplumsal, iktisadi ve kültürel niyetlerle geliştirilmiş bir projedir. Bugüne kadar, daha ziyade ideolojik ve siyasi boyutlarıyla ele alınan bu okulların, pek nadir olarak ortaya koydukları sosyal hizmete referansla incelendiği görülmektedir. Gerçekten de, kurucuları tarafından çeşitli ifadelerle beyan edildiği üzere, proje, ideolojik veçhelerinin yanı sıra, ülke çapındaki çeşitli eşitsizlikleri ortadan kaldırmak ve özellikle kıır/kent arasındaki sosyo-ekonomik uçurumu giderebilmek amacıyla hayata geçirilmiştir. Bu doğrultuda, okulların, uygulama safhasında da, erken Cumhuriyet dönemine hâkim olan refah devleti anlayışıyla uyumlu olarak, herhangi bir dil, etnik köken, din, mezhep, bölge, sınıf ya da cinsiyet farkı gözetmeksizin, bilhassa eğitim hizmetine ulaşabilmek açısından o güne kadar dezavantajlı olan kesimlerin ihtiyacını karşılayabilecek bir

---

²²¹ Gedikoğlu, a.g.e, s.40-41

²²² Akyüz, a.g.e, s.434

nitelik arz ettiği görülmektedir.²²³

Kırsal alanlarda bahsi geçen sorunların çözümü bağlamında, kırsal nüfusu, kırsal nüfusu geliştirebilmek, kır/kent uçurumunu azaltabilmek, kapsamlı bir şekilde ülke kalkınmasını gerçekleştirmek ve modernleşme projesinin ideolojik veçhesi gereğince kırsal nüfusun dinsel temelli tebaadan vatandaşlık temelinde laik bir ulusa dönüşümünü sağlayabilmek üzere, Cumhuriyetin koruyucu kadroları tarafından modernleşme projesi tarafından modernleşme projesi çerçevesinde yürütülen çeşitli sosyal politika uygulamalarına başvurma yoluna gidilmiştir. Köy enstitülerinin gerçekleştirmiş olduğu sosyal hedeflerin yanında gerçekleştirmek istediği ve ülke çapında etkili olacak hedefleri de vardı. Fakat kısa ömürlü olması bu sosyal hedeflerin gerçekleştirilmesini engellemiştir.²²⁴

“Köy enstitülerinde Din eğitimi gösterilmemiştir. Bunun yerini dünyevi ilimler almış ve bu alan boş bırakılmıştır. Daha önceki dönemdeki okullara göz attığımızda ise dini ilimlerin varlığı belirgin olarak göze çarpmaktadır. Köy enstitü mezunlarına öğrenci ve halk eğitiminde biçilen rollere baktığımızda toplumda seküler bir kültürün oluşturulmak istendiği ortadadır. Eğitim programları ise bu duruma gerek doğrudan gerek dolaylı olarak etki yapmaktadır. Köy enstitülerine bu minvalde yapılan eleştirilere göz attığımızda Necip Fazıl’ın şu sözleri dikkat çekicidir: “ Son günlerde peçesi kaldırılan ve bazı temayüllere göre tekrar ihyası için zemin aranan Köy Enstitüleri davası, memleketimizdeki Komünizme hulûlünün Şahdamarını çizer. Köy Enstitüleri, Anadolu çocuğunun ruh topografyasını silerek dümdüz ederek, üzerinden silindir gibi geçerek, boşalan yere, milliyetsizlik, maddecilik ve Komünizm çatısının kurulması için girişilen hesaplı ve seviyeli bir arsa teşebbüsüdür; Anadolu çocuğunun ruh mezbahasıdır ve dış ifadesiyle değil, iç gayesiyle, Türk’e ait bütün kıymetler bakımından en ağır küfür merkezidir.”²²⁵

---

²²³ Ali Babahan, Bir Sosyal Politika Projesi Olarak Köy Enstitüleri, Alternatif Politika, Cilt 1, Ankara 2009, s.194

²²⁴ Babahan, a.g.e, s.205

²²⁵ Necip Fazıl Kısakürek, “Türkiye’de Komünizm ve Köy Enstitüleri,” İstanbul 1962, s.28-29. nakleden Nurgün Koç, Türk Kültür Tarihi İçinde Köy Enstitüleri, Basılmamış Doktora Tezi Ege Üniversitesi SBE, İzmir 2007, s.442, Erişim Tarihi:10.12.2013

Köy enstitülerine yöneltilen eleştiriler o gün ki tarihi gerçeklerle örtüşmesi bakımından son derece büyük önem arz etmesidir. Yazar Abdurrahman Dilipak şöyle bir eleştiri getirmektedir: “Köy Enstitüleri mücadelesi bir yandan Müslüman halkla bir çatışma içinde idi. Öte yandan milliyetçi gruplarla aralarında bir Türklük-Moskofluk tartışması başlatmışlardı. Allah, din, evlilik müessesesi enstitü çevresinde düşman ilen edilmişti. Kapalı bir komün hayatı yaşıyor. Enstitülere tahsis edilen arazilerde ve burada devlet imkânlarının tasarrufunda haksızlıklar görülüyordu. Enstitülerin örgütlenmesinde büyük ölçüde Sovyet modelinden yararlanılıyordu. Okula ders verenler arasında, daha sonra komünist hareket içinde yer alan birçok ünlü isim bulunmaktadır. Behice Boran, Niyazi Berkes, Sabahaddin Ali, Korkut Boratav da bulunuyordu.

Okul kitaplığında en çok okunan dergiler, dönemin komünist yayınları arasında bulunan Yurt, Dünya, Adımlar, Ant, Pınar, Gün, Ses gibi dergilerdi. Marks ve Engels yanında yerli Marksist yazarların kitaplarına da büyük önem veriliyordu. Aile ve din her fırsatta karalanıyor ve açıkça komünizm propagandası yapılıyor, aykırı görüşler acımasızca cezalandırılıyordu. Devlet eli ile bütün müesseseleri Batılılaştırdıktan sonra, sözde kapitalist aşamadan, Köy Enstitüleri eli ile Komünizm aşamasına geçecektir. Devrimi halk adına gerçekleştirecek olan bu köy önderleri olacaktı. Çünkü henüz bir işçi sınıfı yoktu ve bir burjuva kesimi de oluşmamıştı. Sovyetlerin izinde bu insanlığın politik evriminin son aşamasına ulaşacaktık.”²²⁶

3.8.2.4. Dini İnanç Durumu

Osmanlı imparatorluğunun her yerinde olduğu gibi Diyarbakır da dinsel inanç temelinde farklılık ve çeşitliliklere sahip olan bir yerdir. Diyarbakır’ın tarihi demografik yapısında öne çıkan karakteristik bir özelliği de bulunmakta olup bu durum Ermeni ve Süryani nüfusunun yoğun olduğu yerlerden biri olmasıdır. Ancak XIX. yüzyıldaki şehrin dinsel temelli etnik yapısında Müslüman nüfusunun yoğun yapısı öne çıkmaktadır.²²⁷

Dinsel temelli etnik yapının Cumhuriyet dönemine intikal eden yapısı ise aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir;

---

²²⁶ Abdurrahman Dilipak, “İnönü Dönemi”, İstanbul 1989, s.103-104, Nakleden: Nurgün, a.g.e, s.445

²²⁷ Öğüt&Çadircı, a.g.e, s.147

Tablo 8: Diyarbakır İlinde Yaşayan Nüfusun Dinlere Göre dağılımı /1927

Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ermeni	Musevi	Sair/Dinler	Dinsiz
Erkek	93253	120	35	1168	219	1415	42
Kadın	92372	190	57	1322	173	1689	6
Toplam	185625	310	92	2490	392	3104	48

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927
Umum Nüfus Tahriri, s.210'daki verilerden düzenlenmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında dinsel yapıda çeşitliliğin olmasıyla birlikte Dünya savaşının da bir sonucu olarak oransal dağılımda Müslümanlar lehine oldukça yoğun olan bir artış meydana gelmiştir. Diyarbakır Hıristiyan gruplarından Süryanilerin diğer dinler başlığında verilmiş olmasında da yine savaş dönemi koşullarının etkisi öne çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki demografik yapının niceliği kadar niteliği de devralınan üretim ilişkisinin yapısal durumu bakımından önem arz edecektir.

3.8.2.5. Konuşulan Dillere Göre Dağılım

Diyarbakır kültürel yapısının belirlenmesinde ailelerde konuşulan diller vilayetin kültürel yapısı ve bileşimi hakkında önemli verileri yansıtacaktır. Vilayette konuşulan dil ile ilgili sonuçları aşağıda belirtildiği gibidir;

Tablo 9: Diyarbakır İlinin Anadil İtibarı ile Dağılımı/1927

	Türkçe	Kürtçe	Ermenice	Arapça	Farsça	İbranice	Sair/Dinler
Erkek	30367	64084	415	1157	30	37	201
Kadın	25784	68125	540	1049	3	41	349
Toplam	56151	132209	955	2206	33	78	550

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927
Umum Nüfus Tahriri, s.23'deki verilerden düzenlenmiştir.

Tablodan da anlaşılacağı gibi ilin anadil itibarı ile dağılımında aile içinde konuşulan dillerden Kürtçenin yoğunluğu öne çıkmaktadır.

Yukarıdaki veriler dinsel inanç verileriyle karşılaştırıldığında ise gayr-i müslimler arasında da Türkçenin yoğun olarak aileler içinde konuşulduğu durumu

öne çıkarmaktadır. Okullaşmanın sınırlı olduğu bir ortamda Türkçe kullanımının şehirdeki varlığı, bu dilin bir üst kültür unsuru olması kadar milliyet temelli sosyal bir gerçekliğinde yansımasıdır.

İlçelere göre aile içi dil kullanımı ise aşağıdaki gibidir;

Tablo 10: Diyarbakır Kazalarında Anadil Dağılımı/1927

Konuşulan Dil	Çermik	Ergani	Kulp	Lice	Silvan
Türkçe	4400	14073	332	2109	1250
Kürtçe	1726	4645	10439	19130	24680
Ermenice	-	15	81	183	108
Arapça	1	-	1	131	191
Farsça	-	7	-	-	24
İbranice	-	-	-	-	-
Sair/Diller	-	-	379	4	81

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927 Umum Nüfus Tahriri, s.23'deki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır kazalarında aile içi konuşulan dillerden Kürtçe kullanımının yoğunluğu söz konusudur. Ancak Ergani kazasında Türkçenin kullanım yoğunluğu-Diyarbakır kazalarında aile içi konuşulan dillerden Kürtçe kullanımının yoğunluğu söz konusudur. Ancak Ergani kazasında Türkçenin kullanım yoğunluğunun yüksek olmasıyla diğer kazalardan farklılaşmaktadır. Osmanlı hâkimiyetinde zaman zaman faal olan Ergani Madeni Hümayun işletmesinin varlığı bölgede kullanılan dil bakımından farklılaşmanın sebeplerinden olmalıdır. Türkçe ve Kürtçe kullanımı yoğunluklarındaki farklılaşmalarda öne çıkan hususlardan biri de yerleşim alanlarının şehirleşme kimliklerine sahip olma düzeyleridir.²²⁸

3.8.2.6. İstihdam Durumu

Düşük nüfus yoğunluğu ve varlığına sahip olan vilayetteki genel istihdam durumu aşağı tabloda görüldüğü gibidir;

²²⁸ Öğüt&Çadircı, a.g.e, s.147-148

Tablo 11: Diyarbakır İlinin Genel İstihdam Durumu /1927

Cinsiyet	Ziraat	Sanayi	Ticaret	Serbest	Memur	Hâkim	Ordu	P.T.T.	Muhtelif
Erkek	31779	2205	2379	657	624	396	7464	58	2077
Kadın	8145	183	49	39	5	-	-	-	216
Toplam	39924	2388	2429	696	629	396	7464	58	2293

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü,1927
Umum Nüfus Tahriri, s.18'deki verilerden düzenlenmiştir.

Diyarbakır'da nüfusun büyük bir kesiminin tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir. Sanayi ve Ticaret her ne kadar Tarım istihdamından sonra gelmiş olsalar da yoğunlukları oldukça düşüktür. Memur istihdamında ordu men-supları öncelikli konumda olmasına karşın temel kamusal hizmetlerden eğitim ve sağlıkta çalışanlar hakkında verilere ise yer verilmemiştir. Ekonomik gelişmişlik göstergelerinden olan kadın istihdamı eğitilmiş bir işgücü talebini gerekli kılmadığından dolayı tarım kesiminde yoğunlaşmıştır. Kadınların istihdamını tarım kesiminde öne çıkmasında 20-45 yaş aralığı gibi faal nüfusun en yoğun olduğu bir yapıda, kadın varlığının yüksek seviyelerde olmasının sonucudur. Diğer bir etken de kadın istihdamının tamamlayıcı bir işgücü olarak toplumsal yapıda yer edinmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak tarım sektöründe de kadın istihdamı vilayet genelinde dengeli olup Çermik kazasında kadın istihdamı en yüksek seviyededir. Kadın istihdamı bakımından en avantajlı konumda olması beklenebilecek olan memur istihdamında bile kadınların sayısı 5 kişiden ibarettir.²²⁹

3.8.3. Birinci Genel Müfettişlik Teşkilatının Kurulması

İdari mekanizmanın daha düzenli, daha verimli bir çalışma içine girmesini sağlamak amacıyla 1927 yılında, doğal yapı, kültürel ve sosyo-ekonomik benzerlikler itibariyle yaşayış birliğini gösteren illeri bölgelere ayırıp bunların üstünde yeni bir teşkilat kurulması amacıyla 25 Haziran 1927 tarihinde 1164 sayılı “Umumi Müfettişlik Teşkilatına Dair Kanun” ile genel müfettişlik teşkilatı kurulmuştur. Bu kanuna dayanarak

²²⁹ Öğüt&Çadircı, a.g.e, s.148

merkezi Diyarbakır olmak üzere Elâzığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Siirt ve Mardin illerini kapsamak üzere birinci genel müfettişlik kurulmuştur.²³⁰

3.8.4. Diyarbakır Surlarını Yıkırma Girişimi

1927-1931 tarihleri arasında Diyarbakır valiliği yapan Nizamettin Bey, Diyarbakır'ın ünlü Hamravat suyunu demir borular içinde şehre getirtmiş ve bu çalışmasıyla Diyarbakırlarının sevgi ve saygısını kazanmış bir idare amiri idi. Surlarının yıktırılması girişimi onun valiliği döneminde başlamış ve onun yerine atanan vali Faiz Ergun döneminde de devam etmiştir. 1930 yılında, şehri baştanbaşa kuşatan muhkem ve muhteşem surların yıktırılması yolunda bir düşünce hâsıl oldu. Bu görüşte olanların gerekçeleri şuydu: şehrin boğucu bir sıcaklık içinde oluşunun tek sebebi bu surlardı. Surların hava akımına engel olduğu düşünülüyordu. 1932'te bu görüş daha da yaygınlaştı. Surlar, yer yer büyük ölçüde dinamitler konulmak suretiyle yıktırılmaya başlandı. Halkın, sur taşlarını sökerek kendi inşaatlarında kullanmaları teşvik edildi. Surların yıktırılmasına karşı çıkan aydınlar, cumhurbaşkanına, başbakana, milli eğitim bakanlığına çektikleri telgraflarla, tarihe karşı işlenmekte olan bu cinayetin önlenmesini, duruma el konulmasını istediler. Dağ kapı semtinde surların bir kısmı yıktırılmasına rağmen tepkiler üzerine surların yıktırılma çalışmalarına son verilmiştir.²³¹

3.8.5. Diyarbakır'da Yerel Basın

Gazeteler toplumdaki sosyal hareketliliği yansıtan araçlardan biridir. O dönemde halkın gündemini öğrenmek için cumhuriyetten önce üç gazete, cumhuriyetten sonra da bir gazeteyi milli kütüphane arşivinden temin etmek suretiyle inceledim. Sonuç olarak XX. yüzyılın başında Osmanlı devletinde ve Diyarbakır vilayetinde meydana gelen olaylar gazeteler yoluyla halkın gündemine oturmuştur. Halk meydana gelen değişimleri takip ediyor ve bu değişimlere ilgi duyuyordu. Mesela 22 Nisan 1909 yılında Diyarbakır'da çıkan Amid isimli gazetenin birinci sayısının ilk sayfasına baktığımızda üç makaleden oluştuğunu görüyoruz. Birinci makalede Amid gazetesinden söz edilmektedir. İkinci makalede ülkede meydana gelen tehlikelere konu edilmiş ve birlik olmanın önemi işlenmektedir. Üçüncü makalede toplumda ortaya çıkan şayialara

²³⁰ Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, Cumhuriyet Dönemi, Cilt III, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s.1035

²³¹ Beysanoğlu, a.g.e., s.1035

inanmaması gerektiğini yazıyor. Ayrıca Hareket Ordusu'nun kahramanlıklarından, her milletten kimselerin bu orduda gönüllü bir şekilde görev yaptığından bahseden gazete halkı şu şekilde uyarıyordu:

"Bir takım safdilan ahali, hususuyla heyecandan müteessir olmak istidad-ı tabiiyesinde bulunan kadınlar ve çocuklar her işittiklerine inanmak isterler. Binaenaleyh muazzep ve muzdarip olurlar. Mahiyet-i resmiyeyi haiz olmayan bil-cümle neşriyat ve işaata ahali sem'i- itibar etmemelerini muhterem karî ve karîlerimizden suret-i mahsusada tavsiye ederiz."²³²

Yine aynı gazetede geçen "Hürriyet Ordusu" başlığı altında istibdadı "Binay-ı menfur-u istibdad-ı (nefret edilen istibdad binası) "şeklinde betimleyerek Meşrutiyet'e olan özlemlerin dile getirmektedirler.²³³

Bu dönemde basılan Peyman gazetesine baktığımızda diyarbakır nasıl bir vali ister başlığıyla Diyarbakır insanın hakti ruhiyesi dikkate alınarak adalete riayet eden bir vali talep edildiğini görüyoruz.²³⁴

1911 tarihinde basılan Dicle gazetesinde, Peygamberimiz(sav)'in doğduğu gün konu edinilmiştir. Bu gecede bütün camilerin dolduğu anlatılmaktadır. Ayrıca bu gecede yapılan kutlu etnikliklerden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Yine aynı gazetenin diğer bir makalesine matbaanın toplum hayatındaki öneminden bahsedilmektedir.²³⁵

1928 tarihinde basılan Diyarbakır gazetesinin ilk sayfasında, gazetenin 59. Yılına bastığına dair bir makale ve bu makalede Diyarbakır gazetesinin satır araları arasında bir tarihin gizli olduğu ve gazetenin önemine dair bazı malumatlar verilmektedir. Diğer makalede ise istiklal madalyası merasimine dair çeşitli bilgilerin verildiği görülmektedir. Üçüncü makalede ise Adliye Vekili Esat Bey Efendi'nin şark seyahatinden bahsedilmekte ve Diyarbakır'e teşrifleri anlatılmaktadır.²³⁶

---

²³² Amid Gazetesi, 22 Nisan 1909, sayı, s.1, Basım Yeri: Diyarbakır

²³³ Amid Gazetesi, 22 Nisan 1909, sayı, s.1, Basım Yeri: Diyarbakır

²³⁴ Peyman gazetesi, 25 Haziran 1909, s.1, Basım Yeri: Diyarbakır

²³⁵ Dicle gazetesi, Nisan 1911, s.1, Basım Yeri: Diyarbakır

²³⁶ Diyarbakır gazetesi, 22 Temmuz 1928, s.1, Basım Yeri: Diyarbakır

3.8.5.1. Cumhuriyetten Önce Diyarbakır'da Yerel Gazeteler

Diyarbakır'da ilk matbaa 1869 yılında Kurt İsmail Paşa'nın valiliği zamanında açılmıştır.²³⁷ Matbaanın daha da modern hale getirilmesiyle basın faaliyetleri başlamıştır. İlk gazete 1 Ağustos 1869 yılında Diyarbakır adıyla basılmıştır. 1831 yılında çıkan Osmanlı devletinin ilk gazetesi Takvim-i Vakayı' den 38 yıl sonra Diyarbakır'da bir gazetenin çıkmış olması ilin basın tarihi için kayda değer bir durumdur.²³⁸

Diyarbakır (1869)

Daha çok 4 sayfa yayınlanan gazetenin ilk sayısı 22 Temmuz 1285/Rebi'ül-ahir tarihini taşımaktadır. Vilayet matbaasında basılan gazete haftada bir defa yayınlamıştır.²³⁹

Gazete beşinci sayısından sonra Perşembe günleri çıkmaya başlamıştır. Bölgeye hitap eden bir gazete özelliği taşıması ve bölge halkının ekserisinin farklı oluşundan dolayı üç ayrı dilde (Türkçe, Ermenice ve Arapça) gazete çıkarılmaya başlamıştır.²⁴⁰

Amid-i Sevda (20 Şubat 1909)

1909 yılında Diyarbakır'da çıkarılan gazete ilmi, edebi, fenni, içtimai gibi konuları içermektedir. Gazetenin sahibi Şükrü Amidî'dir. Gazete yer alan yazıların büyük bir kısmı Diyarbakırlı ilim adamı Ali Emiri Efendi tarafından yazılmaktadır. Gazetede Amid, El-Cezire ve Kürdistan ahalisini ilgilendiren konuların işlendiği ifade edilmektedir. On beş günde bir yayınlamaktadır. Diyarbakır'da çıkan ilk özel gazetedir.²⁴¹

Peyman (28 Haziran 1909)

²³⁷ Diyarbakır 1973 il Yılı, Kültür Bölümü, Komisyon, İstanbul 1973, s.463

²³⁸ Remzi Balin, Diyarbakır Tarih-Coğrafya-Kültür, Kısmet Kitabevi, Diyarbakır 1966, s.66

²³⁹ Mehmet Ali Abakay, Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Diyarbakır'da Eğitim, M.E.B. Yayınları, Diyarbakır 1998, s.85

²⁴⁰ Orhan Cahit Tütengil, Diyarbakır'da Basın ve Bölge Gazeteciliğimiz, İstanbul 1966, s.9

²⁴¹ Mahmut Levendi, K.İrak ve Türkiye'de Kürt Basını(1908-1992), ÖZ-GE yayınları, Ankara 1992, s.45

II. Meşrutiyet'ten sonra Diyarbakır'da İttihat ve Terakki tarafından ilk sayısı 15 Haziran 1909 yılında yayınlanmıştır. Devlet matbaası olan Diyarbakır Vilayet Matbaası'nda basılan gazete her pazartesi yayımlanıyordu. Çok dilli bir yayının içeriğine sahip olan Peyman'da, Ermenice, Süryanice, Arapça ve Kürtçe haber ve yazılara yer verilerek bazen bu dillere özel sayfalar yapılmaktaydı.²⁴²

Diyarbakır'de Dicle (1913)

İmtiyaz sahibi ve mesul müdürü Attatzaede Hakkı'dır. Bu gazete 142 sayı çıkarmıştır. Gazetenin mevcut son sayısı Ocak 1915'tir.²⁴³

3.8.5.2. Cumhuriyetten Sonra Diyarbakır'da Yerel Basın

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke büyük bir savaştan çıkmış olmanın getirdiği ekonomik ve sosyal zorluklarla birlikte yerel basının ulusal basın gibi gerçekleştirilen siyasal ve toplumsal değişimin propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Yerel basın yöre halkının değişimleri benimsemesine yardımcı olmuştur.

Yeni Dicle (1925)

Bu gazetenin imtiyaz sahibi ve müdürü Ali Rıza Bey'dir. Her hafta Perşembe günü çıkan siyasi gazetedir.²⁴⁴ Elde mevcut son sayı 36. sayı olup 9 Temmuz 1341 tarihlidir.²⁴⁵

Halk Sesi (1927)

Halk sesi gazetesi 45. Sayıdan başlayarak rakamları Latin yazısı ile yayımlamıştır. Haftalık olarak yayına devam etmiştir. Eldeki mevcut son sayı 16 Temmuz 1928 tarihlidir.²⁴⁶

---

²⁴² Mehmet Mercan Anadolu'da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Diyarbakır 1998, s. 45

²⁴³ Tütengil, a.g.e., s.12

²⁴⁴ Tütengil, a.g.e. s.12

²⁴⁵ Beysanoğlu, a.g.e, s.18

²⁴⁶ Tütengil, a.g.e, s.13

Yeni Yurd (1936)

Sahibi ve yayın müdürü Tefvik Tandoğan'dır. Aynı isimle m. Evirgen tarafından çıkarılan gazete 11 Kasım 1953'te 4587. Sayıdan sonra kapanmıştır. 1970 yılında yayın hayatına tekrar başlamıştır. Gazete daha sonra yeni yurt ismiyle yayımlamaya devam etmiştir.²⁴⁷

3.8.6. Çok Partili Hayata Geçişte Diyarbakır

Demokrat Parti'nin kurulmasına dek, Diyarbakır ve çevre illerde örgütlenmeyen CHP'nin Milli Şef'i İsmet İnönü, bu bölgelerden toprak ağaları ve aşiret reislerini doğrudan milletvekili olarak atamıştır. Bu bölgelerde her birinin 20-25 yıl milletvekilliği yaptığı toprak ağaları dahi bulunmaktadır.

Demokrat Parti Şubesi'nin Diyarbakır'da Kurulması, 1946 Genel Seçimlerinden önce Demokrat Parti, Diyarbakır'da şubesini kurmak üzere, eski belediye başkanlarından Nazım Önen'le, belediye hekimliğinden vekâlet emrine alınan Dr. Kamil Tayşı'yı teşebbüslerde bulunmak üzere görevlendirmiştir. Bütün gayretlerine rağmen seçimler öncesinde parti teşkilatını Diyarbakır'da kurmaya muvaffak olamayan bu iki kişiye daha sonradan Ziraat Bankası Diyarbakır Müdürü Hulusi Yetişkin de dâhil olmuştur.²⁴⁸

Diyarbakır, Türkiye'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi tek parti yönetimi altında olmakla beraber, bu şehrin tüm yönetim kademeleri CHP iktidarının belirlediği şahıslar tarafından şekillenmekteydi. Bu durumu sürdürmek isteyen Cumhuriyet Halk Partisi, 1946 seçimleri öncesinde Diyarbakır'da işi sıkı tutarak, teşkilatına gönderilen 3 bin liralık seçim ödeneğiyle; tüm oy sandıklarında partimensuplarını görevlendirmiş, seçim öncesi çeşitli işlerde kullanılmak üzere otomobiller kiralamış, beyanname ve ilanlar bastırılmış, mitingler ve ziyafetler verdirmiştir. Yapılan bu çalışmalar ve DP'nin de yeni

---

²⁴⁷ Abakay, a.g.e, s.86

²⁴⁸ Nurettin Akçay, 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Siyasi Faaliyetler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013, s.52, Erişim Tarihi: 03.05.2014

kurulmuş olup halk tarafından yeterince tanınması ve örgütlenmesini tamamlayamaması nedeniyle 1946 seçimlerini Diyarbakır'da CHP kazanmıştır.

Demokrat Partililerin Diyarbakır'da teşkilatlanmasını tamamlamasının ardından, parti nezdinde şehre ilk üst düzey ziyaret ise, 14 Nisan 1948 tarihinde gerçekleşmiştir. Demokrat Parti kurucuları ve milletvekillerinden Prof. Fuat Köprülü ile Refik Koraltan'ın beraber gerçekleştirdikleri bu ziyaret Diyarbakırlılar tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Mardin'den gelen Köprülü ve Koraltan'ı, yaklaşık 500 kişi karşılamıştır. Koraltan kendilerini karşılamak için toplanan kalabalığa, kendileriyle görüşmek ve demokrasi esaslarının nelerden ibaret olduğunu anlatmak ve dertlerini dinlemek için geldiklerini bildiren kısa bir konuşma yapmıştır.

27 Haziran 1948'de bu kez Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar ile Kayseri milletvekilleri Fikri Apaydın ve Kamil Gündeş Diyarbakır'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Diyarbakır spor sahasında yirmi binden fazla vatandaşın katılımıyla bir miting düzenlemişlerdir. Demokrat Parti Diyarbakır il idare Kurulu Başkanı Nazım Önen, Genel Başkan Celal Bayar ve yirmi bin vatandaşın katılımıyla gerçekleştirilen miting sonrası Diyarbakır halkının isteklerini içerdiği söylenen bir mektubu Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye göndererek, bu isteklerin Diyarbakır halkının partilerine verdikleri yetki ve karara dayanarak tam olarak yerine getirilmesini istemiştir. Siyasi ve askeri güçle sıkıştırılan halk bir taraftan da ekonomik kısıpca alınmıştır. Diyarbakır ve ilçelerinde kurulan Ziraat Bankası şubeleri; halka uygunsuz muameleler yapmakta, bütün emlak ve arazileri bankaya ipotek kılarak çiftçi ve esnafı borçlandırmakta, ayrıca ileride bu borçlarını ödeyemeyecekleri pek tabii bulunduğundan, ipotekli bulunan menkul ve gayri menkul malların satılmak suretiyle bu borçlar ödenmeye çalışılarak vatandaşlar daha da mağdur düşmüşlerdir. Diğer taraftan Demokrat Parti'nin dini hassasiyetleri olan bir parti izlenimi vermesi ve bölgede şeyhler ile nüfuzlu aileleri saflarına çekmesi de Diyarbakır halkı tarafından kendisine destek verilmesini sağlayan etkenler arasındadır.²⁴⁹

---

²⁴⁹ Akçay, a.g.e, s.57-56

SONUÇ

Diyarbakır günümüzde olduğu gibi, geçmişte de Güney-doğu Anadolu'nun çok önemli bir siyasi, iktisadi ve kültürel merkezi idi. Şehir, Osmanlı hâkimiyetinden önce stratejik mevki ve iktisadi alanda sahip olduğu avantajlar sebebiyle birçok devletin ele geçirmeye çalıştığı bir yer olmuştur. Diyarbakır'ın bu önemi, Osmanlı hâkimiyeti sürecince de devam etmiş ve özellikle İran, Irak sınırlarına yakınlığı sebebiyle buraya ayrı bir değer verilmiştir. Osmanlı devletinin sınırlarının genişlemesine paralel olarak yeni eyaletlerin oluşturulması da Diyarbakır'ın stratejik önemini azaltmamıştır. Şehir Osmanlı hâkimiyetine girdiğinden itibaren kazandığı eyalet merkezi yani 'Paşa Sancağı' olma özeliğini muhafaza etmiş ve Osmanlı devletinin en önde gelen şehirlerinden birisi olmuştur.

XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Diyarbakır'da etnik ve dini grupların bir arada yaşama tecrübelerinin güzel örnekleri mevcuttur. Bu huzur ve barış ortamı XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başlarında bozulmuş, bu barış ve huzur ortamı yerini huzursuzluk ve güvensizlik ortamına bırakmıştır. Diyarbakır vilayetinde sosyal değişme ve dönüşüm de en çok bu tarihte yaşanmıştır.

1915 yılında Ermenilerin isyan etmeleriyle ortaya çıkan Ermeni meselesine çözüm olması için çıkarılan "Tehcir Kanunu" ile Ermenilerin tehcir ettirmeleri bu bölgedeki sosyal değişme sebeplerinden biri olmuştur. Yine 1915 Yılında Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşına katılması, genel anlamda tüm Anadolu'da sıkıntılara yo açtığı gibi bu bölgede de önemli değişim ve dönüşümlerin yaşanmasına yol açmıştır. Ayrıca gayr-i müslim nüfusla ilgili mübadele yasasının uygulanması sosyal yapıda değişime yol açmıştır.

Halifeliğin kaldırılması ve 1925 yılında ortaya çıkan Şeyh Said olayı, toplumda Hilafet-Cumhuriyet tartışmalarına sebebiyet vermiştir. Ayrıca medreselerin kapatılması, harf inkılabı ve köy enstitülerinin kurulması sosyo-kültürel yönde değişimi hızlandırmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı devletinin son dönemi ile ulus devlete dayalı yeni bir yönetim şeklinin kurulduğu Cumhuriyetin ilk yılları ülkemiz için, her yönden çalkantılı ve sancılı bir dönem olmuştur. Diyarbakır şehri de bu süreçten etkilenmiştir.

KAYNAKÇA

- ABAKAY, Mehmet Ali, Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Diyarbakır'da Eğitim, M.E.B. Yayınları, Diyarbakır 1998
- AKÇAY, Nurettin, **1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'da Siyasi Faaliyetler**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013, (Erişim Tarihi:03.05.2014)
- AKYÜZ, Yahya, Türk Eğitim Tarihi: Başlangıçtan 1988'e, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara1989
- ALTUNYA, Niyazi, Köy Enstitüleri Sistemine Toplu Bir Bakış, Kelebek Matbaası, Ankara 2005
- ATALAY, Talip, , "Diyarbakır'da Ermeniler(1869-1884)", Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, C.II, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2010
- AYDIN, Osman, 1925 Kürt Ulus Hareketi, Doz Yayıncılık, Almanya 1997
- AYSEL, Aziz, **Toplumsallaşma ve Kitleleşme**, A.Ü. Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, Ankara 1982
- BABAHAN, Ali, **Bir Sosyal Politika Projesi Olarak Köy Enstitüleri**, Alternatif Politika, C.1, Ankara 2009,
- BAĞLI, Mazhar & BİNİCİ, Abdulkadir, **Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi**, Bilim Adamları Yayınları, Ankara 2005
- BAHADIR, Ziyet, **Köy Enstitülerinin Sosyolojik incelenmesi**, Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1994, Erişim Tarihi:10.05.2013
- BALCI, Ali, Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler, 8.Baskı, Pegem Akademi, Ankara 2010
- BALİN, Remzi, **Diyarbakır Tarih-Coğrafya-Kültür**, Kısmet Kitabevi, Diyarbakır 1966
- BARLAS, Tolon, Toplum Bilimlerine Giriş, Kalite Matbaası, Ankara 1975

- .....Sosyoloji, Adım Yayıncılık, Ankara 1993
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul 1963
- .....**Anıtları Ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi**, C.I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003
- .....**Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi Akkoyunlular'dan Cumhuriyet'e Kadar**, C.II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003
- .....**Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi Cumhuriyet Dönemi** C.III, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2001
- .....Diyarbakırım, C.I, Doruk Matbaası, Ankara 1982
- BÜYÜM, Nazar; "Türkiye il il: Dünü, Bugünü, Yarını", Yurt Ansiklopedisi, C.III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981
- BOZAN, Oktay, **Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)**, Çizgi Kitabevi, Konya 2013
- ..... Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erişim Tarihi: 04.10.2014
- CANSEVER, Turgut, **Kent ve Kültür**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996
- CENGİZ, Recep, "Ermeni Milliyetçiliğinin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", Hülagü, Metin, & Batmaz, Şakir, & Alan, Gülbadi, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, C.IV, Erciyes Üniversitesi Yy.163, Kayseri 2009
- ÇARŞILI, İsmail, Hakkı Uzun, Osmanlı Tarihi, C.II, Ankara 1983
- ÇAYIR, Celal, "Diyarbakır'da Müslüman ve Gayrimüslimlerin Bir Arada Yaşama Tecrübesi", Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2010
- ÇELİK, Mehmet, "Süryanilerin Etnik ve Dinsel Kimlikleri", Nebiler, Sahabeler, Azizler Ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları Nu: 3, Diyarbakır, C.II, Diyarbakır 2010
- ÇİÇEK, Zeynel Abidin, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Söz bs., Diyarbakır 2007
- DALKILIÇ, Neslihan & HALİFEOĞLU, F.Meral, **Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi**, Dicle Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Dergisi, sayı:372, (www.mimarlikdergisi.com/) Erişim Tarihi:14.02.2014

- DARKOT, Besim, Diyarbakir, i.A, C.III, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1988
- DAVUTOĞLU, Ahmet, **Stratejik Derinlik**, 61.Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2011
- DEMİR, Ömer & ACAR, Mustafa, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Adres Yayınları, Ankara 2005
- DİKMEN, Alaattin, '**Şehirleşmede İnançın Etkisi: Diyarbakır Örneği**', Diyarbakır Tarım Çevre, Doğa ve Sempozyumu, C.II, Diyarbakır 2010,
- Diyarbakır 1973 il Yılığ, Kültür Bölümü, Komisyon, İstanbul 1973
- DURMUŞ, Zülfikar, **Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Gruplar**, Din bilimleri AkademikAraştırmaDergisi,2003,C.III,s.3,,http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/2024241187_0303020482.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2013)
- DÖNMEZER, Sulhi, **Sosyoloji**, Savaş Yayınları, Ankara 1984
- ENSAR, Yılmaz & ÇİFTÇİ, Salih, Kentlerin Ortaya Çıkışı ve Sosyo-Politik Açından Türkiye'de Kentleşme Dönemleri, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Bartın Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, s.254 (Erişim Tarihi: 08.10.2013)
- EFE, Adem, **Dini Gruplaşma ve Cemaatleşme Olgusunun Sosyolojik Açından İncelenmesi(Isparta Örneği)**, Tuğra Matbaası, Isparta 2008
- ERKAL, E. Mustafa, **Sosyoloji El Kitabı**, K.Ü.İ.İ.B.F. Yayınları, Trabzon 1982
- ERKUL, İhsan & ÜRPER, Yılmaz, **Sosyolojiye Giriş**, Eskişehir 1999
- EVRENK, Faruk, **Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, SBE, 2012, Erişim Tarihi:08.09.2013
- FİCHTER, Joseph, **Sosyoloji Nedir**, Çev. Nilgün Çelebi, Toplum, Konya 1990
- GÜLDOĞAN, Vedat, **Diyarbakır Tarihi**, Ankara 2011
- GÜNEL, Horepiskopos Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Ankara 1970
- GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2002
- HALİL, Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları**, Ankara 2001
- HASPOLAT, Kenan, **Diyarbakır'da Hristiyan İnanç Envanteri**, Nebiler, Sahabeler, Azizler, Krallar Kenti Diyarbakır, C.II, 2010
- HAŞŞAB, Samiye Mustafa, **İslam Sosyolojisi**, Çev. Ali Coşkun & Nebile Özmen, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010

- HATİP, Yıldız, **Eğitim (Cumhuriyetten Önce)**, İhsan Işık, (Editör), Diyarbakır Ansiklopedisi, C.II, Elvan Yayınları, Ankara 2013
- HOREPİSKOPOS, Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Ankara 1970
- İBN-İ HALDUN, **Mukaddime**, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak, Ankara 2004
- İŞÇİ, Metin, **Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme**, Der Yayınları:260, İstanbul 2000
- İŞİK, İhsan(Editör), **Diyarbakır Ansiklopedisi**, C.II, Elvan Yayınları, Ankara 2013
- KARACA, Mehmet, **Diyarbakır'daki Manevi Şahsiyet Mekânların Toplumsal Etkilerine Dair Sosyolojik Bir Analiz**, Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, C.II, Diyarbakır 2010
- KARTAL, Kemal, **Kentleşme ve İnsan**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No:175, Ankara 1978
- KAZICI, Ziya, **Osmanlı'da Toplum Yapısı**, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003
- KAYA, Yaşar, **Sosyal ve Kültürel Değişme**, Turan Yayınları, İstanbul 2005
- KELEŞ, Ruşen, **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara 1993
- KIRAY, Mübeccel, **Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1999
- KORKUSUZ, M.Şefik, **Eski Diyarbakır'da Gündelik Hayat**, Beyan, İstanbul 2013
- KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1979
- KAYA, İlhan, **"Diyarbakır ve Etnik Çeşitlilik"**, Tüm Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, Ditav Yayınları No:11, Ankara 2010
- LEVENDİ, Mahmut, **K.İrak ve Türkiye'de Kürt Basını(1908-1992)**, ÖZ-GE yayınları, Ankara 1992
- MEHMET, Tezcan, **Toplumsal Değişme ve Eğitim**, A.U.E.B.F. Yayınları, Ankara 1994
- MERCAN, Mehmet, **Anadolu'da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını**, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Diyarbakır 1998
- METİN, Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Ankara 2001
- OZANKAYA, Özer, **Toplumbilim**, Cem Yayınları, İstanbul 1986

- ÖĞÜT, Tahir & ÇADIRCI, Çiğdem, Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı, Akademik Bakış, C.VII, S.13, s.142 (Erişim Tarihi:12.01.1014)
- ÖZKALP, Enver, **Sosyolojiye Giriş Dersleri**, Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir 1985
- ..... **Sosyoloji**, AFÖ Yayınlar, Eskişehir 1997
- ..... **Davranış Bilimlerine Giriş**, Anadolu Üniversitesi AFÖ Yayınları, Eskişehir 2002
- ÖZKAYA, Yücel, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- ÖZTÜRK, Metin & COŞKUN, M.Kemal, **Sosyoloji**, MEB. Yy., Der Kitapları Dizisi No: 620, Ankara 1999
- SAYIN, Önal, **Sosyolojiye Giriş**, Neşa Ofset, İzmir 1994,
- SEVİM, Ali, **Suriye ve Filistin Selçukları Tarihi**, Ankara 1983,
- SEZAL, İhsan, **Şehirleşme**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992
- YAKA, Aydın, **Sosyal Değişme Türk Modernleşmesi**, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2011
- TAŞ, Kenan Ziya, **Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır**, Berikan Yayınevi, Ankara 2009
- TAŞPINAR, Bülent, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Şeyh Said Ayaklanması, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, 2010 (Erişim Tarihi:05.10.2014)
- TAŞKIN, Ahmet & TANRIVERDİ, Eyyüp & SEYFELİ, Canan, **Süryaniler ve Süryanilik**, C.1, Orient Yayınları, Ankara 2005
- TEZCAN, Mahmut, **Sosyolojiye Giriş**, Feryal, Ankara 1995
- ..... **Toplumsal Değişme**, Feryal Matbaası, Ankara 1995
- TEZOKUR, M.Hadi, , **“Diyarbakır Yahudileri”**, Nebiler, Sahabeler, Azizler Ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2010
- TÜTENGİL, Cahit, Orhan, **Diyarbakır'da Basın ve Bölge Gazeteciliğimiz**, İstanbul 1966
- YASA, İbrahim, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, TODAİE No: 136, Ankara 1973

YEDİYILDIZ, Bahaeddin & TOMENENDAL, Kerstin, **Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır**, C.II, Ankara 2008

..... Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır, C.III, Ankara 2008

YILDIRIM, Ali & ŞİMŞEK, Hasan, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin, Ankara 2011

YILDIZ, Muharrem, **"Günümüzde Diyarbakır Keldanileri"**, Nebiler, Sahabeler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, C.II, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları 3, Diyarbakır 2010

YILMAZÇELİK, İbrahim XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995

..... **"Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)"**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University Journal of Social Science, C.X, Sayı: 1, Elazığ 2000